

1-90

(53)

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Κ. ΠΑΠΑΔΕΡΟΥ Δ.Φ.
ΓΕΝΙΚΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ

ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΟΝ ALFRED MÜLLER - ARMACK

Ανάτυπον ἐκ τοῦ τόμου
«ΘΕΜΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ»

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. ΠΟΥΡΝΑΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1975

ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΟΝ ALFRED MÜLLER-ARMACK

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Κ. ΠΑΠΑΔΕΡΟΥ Δ.Φ.
ΓΕΝΙΚΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ

ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΟΝ ALFRED MÜLLER - ARMACK

Ανάτοπον ἐκ τοῦ τόπου
«ΘΕΜΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ»

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. ΠΟΥΡΝΑΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1975

ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΟΝ ALFRED MÜLLER-ARMACK *

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

«Ο κόσμος της εύρωπαϊκής 'Ανατολής προβάλλει εἰς τὴν κατανόησίν μας μίαν ἀντίστασιν, τὴν ὅποιαν δυσκόλως δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν». Τὴν διαπίστωσιν αὐτὴν θέτει ὁ γνωστὸς Γερμανὸς Οἰκονομολόγος καὶ Κοινωνιολόγος Καθηγητὴς Alfred Müller - Armack (εἰς τὸ ἔξῆς MA) εἰς τὴν ἀρχὴν μελέτης του Περὶ τῆς Κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας τῆς Εὐρωπαϊκῆς 'Ανατολῆς¹. Πρόθεσις τῆς μελέτης του εἶναι ἡ διάσπασις τοῦ φράγματος αὐτοῦ τῆς ἀκατανοησίας καὶ ἡ ἀνάδειξις τῶν ἐπιδράσεων, τὰς ὅποιας ἥσκησεν ἡ πνευματικὴ παράδοσις τῆς κατ' 'Ανατολὰς 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας ἐπὶ τοῦ πολιτιστικοῦ ἐν γένει, ιδίως δὲ ἐπὶ τοῦ πολιτειακοῦ καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ βίου τῶν λαῶν τῆς.

Καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἡ ἐν λόγῳ μελέτη τοῦ MA παραμένει μέχρι σήμερον ἀναξιοποίητος ἀπὸ ὄρθιοδόξου πλευρᾶς, σχεδὸν ἀγνωστος, καίτοι ἐπεσημάνθη ἥδη κατὰ τὸν ἐπισημότερον τρόπον ἡ ἴδιαιτέρα σημασία τῆς².

* Μετάφρασις ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ πρωτοτύπου ὑπὸ 'Ισμήνης Κριάρη.

1. «Zur Religionssoziologie des europäischen Ostens», ἐν *Weltwirtschaftliches Archiv* 61 (1945). 'Ανεδημοσιεύθη, δμοῦ μετ' ἄλλων ἐργασιῶν τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, εἰς τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον: *Religion und Wirtschaft. Geistesgeschichtliche Hintergründe unserer europäischen Lebensform*, Stuttgart 1959. 'Ενταῦθα παραπέμπομεν εἰς τὸν τόμον αὐτόν, σημειοῦντες ἐντὸς () τὸν ἀριθμὸν τῆς σελίδος.

2. Οὕτως ὁ Καθηγητὴς Παναγιώτης Μπρατσιώτης ἐδημοσίευσεν εὑρεῖαν περίληψιν τῆς μελέτης τοῦ MA μετά τινων κριτικῶν παρατηρή-

'Η μελέτη του MA θὰ ήτο δυνατόν νὰ είχεν αποτελέσει αφετηρίαν πρὸς ἀσφαλεστέραν ὁρθόδοξον αὐτογνωσίαν διὰ τῆς Κοινωνιολογίας, τούλαχιστον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διάγνωσιν καιρίων προβλημάτων καὶ εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς ἴδιαζούσης φύσεως τῆς Ὀρθοδοξίας. Διὰ τοῦτο, καίτοι ἀργοπορημένη, δὲν εἶναι ἵσως ἀνεπίκαιρος ἡ προσπάθεια νὰ ἐπιχειρήσωμεν διευκρινιστικὴν συζήτησιν μετὰ τοῦ διακεκριμένου Γερμανοῦ με-

σεων ὑπὸ τὸν τίτλον: «'Η κοινωνιολογικὴ θεωρία τοῦ Max Weber καὶ ἡ ὁρθόδοξος 'Ανατολὴ», 'Ἐπετηρίς 'Εταιρείας Βογαντινῶν Σπουδῶν 23 (1953), σ. 358-370. Ἐξ ἄλλου ὁ Π. Μπρατσιώτης ἐπαρουσίασε τὸ ἀνωτέρω βιβλίον τοῦ MA (*Religion und Wirtschaft*) ἐνώπιον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (*Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 36 (1961), σ. 103-106). Ὁ Π. Μπρατσιώτης ὑπογραμμίζει δικαίως τὴν χρησιμότητα τῶν ἔρευνῶν τοῦ MA, δ ὅποιος πρῶτος ἔθεσε τὸν χῶρον τῆς Ὀρθοδοξίας ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τῆς Κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας. Εἶναι δῆμος ἀνάγκη νὰ παρατηρήσωμεν ἐνταῦθα τὰ ἔξης: 'Η ἔρευνα τοῦ MA δύναται πράγματι νὰ θεωρηθῇ ὡς συνέχεια τῆς προσπαθείας τοῦ M. Weber, δ ὅποιος είχεν ἀγνοήσει, ὡς γνωστόν, τὴν Ὀρθοδοξίαν. Δὲν νομίζομεν, παρὰ ταῦτα, δτι εἶναι ὁρθὴ ἡ ἀποψίς τοῦ Π. Μπρατσιώτου, κατὰ τὴν ὅποιαν δ MA ἀνήκει εἰς τὴν Σχολὴν τοῦ Weber καὶ εἶναι ἀπλῶς συνεχιστής «τῆς θεωρίας αὐτοῦ». Εἰς τὴν μελέτην του περὶ τῆς σημασίας τῆς Κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας στήμερον (*Die Bedeutung der Religionssoziologie in der Gegenwart*), δ ὅποια ἀναδημοσιεύεται εἰς τὸν ἀνωτέρῳ τόμον (1-14) ὡς εἰσαγωγιαὸν καὶ τρόπον τινὰ προγραμματικὸν κείμενον, δ MA διαχωρίζει σαφῶς τὴν θέσιν του ἔναντι τοῦ M. Weber. Μάλιστα καταλογίζει εἰς αὐτὸν δτι ἥθελησε νὰ προσεγγίσῃ τὸ φαινόμενον τῆς θρησκείας μὲ ἀμφιβολίαν· πολὺ περισσότερον, δτι ἐκαλλιέργησε μίαν «Κοινωνιολογίαν τῆς θρησκείας χωρὶς θρησκείαν» (*Es ist eine Religionssoziologie ohne Religion, ja im bestimmten Sinne sogar ohne einen festen Begriff des Religiösen*). Δι' δ ὅποστηρέζει τὴν ἀποψίν δτι ἡ πρόδοση τῆς Κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας προϋποθέτει τὴν ἀποδέσμευσίν της ἀπὸ τὴν κηδεμονίαν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἰδεώδους τοῦ M. Weber. Σύντομον κριτικὴν τῆς μελέτης τοῦ MA ἔδημοσίευσε καὶ δ Δημοσθένης Σαβράμης (*Ostkirchliche Studien* 9 (1960), σ. 51-56), μὲ κριτικὰς παρατηρήσεις. Βεβαίως οὔτε δ Π. Μπρατσιώτης, οὔτε δ Δ. Σαβράμης ἀπέβλεψαν εἰς συστηματικὴν ἀντιμετώπισιν τῶν λίαν σοβαρῶν καὶ ἐν πολλοῖς ἐπικαίρων προβλημάτων, τὰ δποῖα ἔθεσε διὰ τῆς μελέτης του δ MA καὶ τὰ δποῖα παραμένουν ἔκτοτε ἀναπάντητα.

λετητοῦ, δ ὅποῖος ἐτίμησε τὴν Ὀρθοδοξίαν διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς προσοχῆς του. Λέγομεν ἐσκεμμένως δτι ἐπιχειρούμεν διευκρινιστικὴν συζήτησιν, διότι τίποτε περισσότερον δὲν ἐπιθυμεῖ καὶ δὲν ἡμπορεῖ νὰ εἶναι ἡ παροῦσα ἀνάλυσις.

Περιττὸν βεβαίως νὰ σημειώσωμεν τὴν δυσχέρειαν τοῦ παρόντος ἐγχειρήματος. Καθ' ὅσον γνωρίζομεν, τὸ πρῶτον τίθεται ἀπὸ ὁρθόδοξου σκοπιαῖς τὸ πρόβλημα «'Ορθοδοξία καὶ οἰκονομία» ὡς ἀντικείμενον εἰδικοῦ κοινωνιολογικοῦ ἔλεγχου. "Ηδη δ MA είχεν ὑπογραμμίσει τὰς δυσχερείας, ἐπικαλούμενος καὶ τὸ γεγονός, δτι δ Max Weber ἤγνόησε τὸν χῶρον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, δὲ λοιπὴ βιβλιογραφία, θεολογική, κοινωνιολογική, πολιτικο-οἰκονομική κ.ἄ., πλὴν σποραδικῶν παρατηρήσεων, δὲν προσεγγίζει συστηματικῶς τὸ πρόβλημα (331). Εἶναι δὲ τόσον εὐρύ, πολυσχιδές καὶ ἀκανθῶδες τὸ θέμα, δστε, ἀκόμη καὶ ἐὰν ἡτο δυνατόν νὰ ἔξαντλήσωμεν τὴν ἐν τῷ μεταξὺ ἐμπλουτισθεῖσαν σχετικὴν βιβλιογραφίαν, θὰ ἐπρεπε νὰ χαρακτηρίσωμεν καὶ τὴν παροῦσαν ἀνάλυσιν ἀπλῶς καὶ μόνον ὡς «προλεγόμενα» εἰς τὸ πρόβλημα «'Ορθοδοξία καὶ Οἰκονομία».

· 'Αντικείμενον, ἔκτασις καὶ μέθοδος τοῦ παρόντος διαλόγου προκαθορίζονται, κατὰ μέγα μέρος, ὑπ' αὐτῆς ταύτης τῆς μελέτης τοῦ MA.

· 'Ος ἀντικείμενον τῆς ἔρευνης του δρίζει οὗτος τὴν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς κοινωνιολογικῆς ἀναλύσεως ἀνάδειξιν τοῦ βάθους καὶ τῆς ἐκτάσεως τῶν ἐπιδράσεων, τὰς δποίας ξικησεν «ἡ πνευματικὴ παράδοσις τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ πολιτειακοῦ καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ βίου τῶν λαῶν τῆς» (333). Παρὰ τὴν ἔκτασιν αὐτὴν τοῦ ἀντικείμενου, τὸ κέντρον εὐρίσκεται εἰς τὸ πρόβλημα «Θρησκεία καὶ οἰκονομία», καίτοι τοῦτο δὲν λέγεται σαφῶς. 'Ορίζοντες τὸ πρόβλημα τοῦτο ὡς ἀντικείμενον τῆς ἴδιας μας μελέτης, μόνον δευτερεύοντας θὰ συνεξετάσωμεν δσα γενικῶς περὶ τῆς Ὀρθοδοξίας ἀναγράφει δ MA, καὶ μόνον ἐφ' ὅσον σχετίζονται πρὸς τὸ συγκεκριμένον πρόβλημά μας.

· Περιορισμὸν δφείλομεν νὰ θέσωμεν ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἔκτα-

σιν τοῦ ὑπὸ διαπραγμάτευσιν ἀντικειμένου. 'Ο MA, χωρὶς νὰ παραβλέπῃ τὰς ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ διαφοροποιήσεις, ἀποδέχεται δι τὸ διάλογος ὁ χῶρος τῆς 'Ορθοδόξου κατ' Ἀνατολάς 'Εκκλησίας δύναται νὰ ὑπαχθῇ ὑπὸ ἐνιαῖον «οἰκονομικὸν στῦλο» (Wirtschaftsstil). Μὲ τὴν πεποίθησιν αὐτὴν ἔξετάζει τὸν ἐν λόγῳ χῶρον ὡς φορέα κοινῶν οἰκονομικο-κοινωνικῶν ἀντιλήψεων καὶ δομῶν, ἀντιπαραβάλλων αὐτὸν πρὸς τὰς κοινωνίας, αἱ διοῖαι διεμορφώθησαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ καὶ τῶν ἐκ τῆς Μεταρρυθμίσεως προελθουσῶν 'Ομολογιῶν. 'Ενταῦθα γεννῶνται δύο προβλήματα· τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου καὶ τῆς 'Ορθοδόξου Ἀνατολικῆς Εὐρώπης πρὸς τὸ ὑπόλοιπον εὐρωπαϊκὸν σᾶμα ἀφ' ἐνός, καὶ τὸ πρόβλημα τῆς πολιτιστικῆς ὁμοιογενείας αὐτοῦ τούτου τοῦ δρθιδόξου χώρου ἀφ' ἐτέρου. Τὰ προβλήματα αὐτά, δυσχερῆ καθ' ἑαυτά, ὑπῆρξαν ἀνέκαθεν καὶ εἶναι ἰδιαιτέρως σήμερον διμολογιακῶς καὶ ἴδεολογικῶς φορτισμένα. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν κατέστη ἀκόμη δυνατὸν νὰ τύχουν ἀπαντήσεως, ἵκανῆς νὰ θεωρηθῇ προὶὸν ἀπροκαταλήπτου ἐπιστημονικῆς ἔρευνης. "Ἄλλως ἀπήντησαν οἱ «έλληνοκεντρικοί», ἄλλως οἱ «δυτικόπληκτοι», οἱ «σλαβόφιλοι» καὶ οἱ «λατινόφρονες», οἱ ἔχθροὶ καὶ οἱ φίλοι τῆς 'Ορθοδοξίας.

'Η ἀποφίς τοῦ MA, ἡ διοία ἐμφανίζεται ἀπηλλαγμένη γνωστῶν διὰ πολοὺς δυτικοὺς συγγραφεῖς ὑποκειμενικῶν ἐπιβαρύνσεων, δύναται νὰ συνοψισθῇ εἰς τὰ κάτωθι: 'Η Εὐρώπη ἐνώπιον μὲν τῶν καταφανῶς ἐτερογενῶν ἀνατολικο-ἀσιατικῶν πολιτισμῶν, διὰ τοὺς διοῖους διὰ τοῦ MA χρησιμοποιεῖ τὸν δρόν *«Orient»*, παρουσιάζεται ὡς μία ἐνότης, ἀποτελοῦσα ἐκεῖνο, τὸ διοῖον ὁ συγγραφεὺς ἀποκαλεῖ, ἐν ἀντιδιαστολῇ, *«Okzident»* (17 ἔξ.). Καθ' ἑαυτὴν δμως θεωρουμένη ἡ Εὐρώπη ἐμπεριέχει πολιτιστικὴν ποικιλίαν. Αὕτη, μορφοποιηθεῖσα τελικῶς διὰ τῆς διμολογιακῆς διαφοροποιήσεως εἰς ἐλληνοκεντρικὸν ἀνατολικὸν καὶ λατινοκεντρικὸν δυτικὸν Χριστιανισμόν, συνιστᾷ τὰς ἐνότητας ἐκείνας, τὰς διοίας διὰ τοῦ MA ἀποκαλεῖ *‘Ανατολήν (Osten)* καὶ *Δύσιν (Westen)* τῆς Εὐρώπης (24 ἔξ.). Ταυτοσήμως πρὸς τὸν

δρὸν Okzident χρησιμοποιεῖ διὰ τὸν δρόν *‘Εσπερία (Abendland)*. Ἀμφότεροι δὲ οἱ δροὶ περιλαμβάνουν τὸ σύνολον τοῦ πολιτιστικοῦ χώρου, ὁ δόποῖος καλύπτεται ὑπὸ τῶν ἐτέρων δύο δρῶν *«Ἀνατολικὴ Ρώμη»* καὶ *«Δυτικὴ Ρώμη»* (Ostrom-Westrom), δταν τὸ κέντρον τοῦ βάρους τίθεται ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ πεδίου. 'Υπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν ταυτίζονται εἰς τὸ ἔργον τοῦ MA καὶ οἱ δροὶ Okzident καὶ Europa, συμπεριλαμβανομένης καὶ ὅλοκλήρου τῆς χρονικῆς - πολιτιστικῆς διαστάσεως τοῦ ἑλληνορωματικοῦ κόσμου, ὡς οὗτος ἐπέζησεν ἐντὸς τοῦ χριστιανικοῦ, διαποτισθεὶς ὑπὸ αὐτοῦ (18). Τοιουτορόπως, διὰ τοῦ MA φαίνεται δι τὸ ἀπορρίπτει τὰς ἀπόψεις δχι μόνον τῶν φανατικῶν λατινοφρόνων, οἱ διοῖοι δέχονται ὡς ἀκρότατα πρὸς ἀνατολάς σύνορα τῆς *«Εὐρώπης»* τὴν γραμμὴν Βιένη-Βαρσοβία³, ἀλλὰ καὶ τῶν δχι ὀλιγώτερον φανατικῶν σλαβοφίλων καὶ ὡρισμένων ἑλληνοφρόνων, οἱ διοῖοι ἀποτιμοῦν τὸν ὑπὸ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης καλυπτόμενον ἢ τὸν ἔξ αὐτῆς προελθόντα κόσμον ὡς ἀλλοτρίωσιν καὶ παραφθορὰν τοῦ ἐνιαίου ἀρχεγόνου Εὐρωπαϊκοῦ Χριστιανισμοῦ⁴.

Εἰς συζήτησιν ἐπὶ τῶν σχετικῶν προβλημάτων δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ προχωρήσωμεν ἐνταῦθα. Διατηροῦντες ὀρισμένας ἐπιφυλάξεις δσον ἀφορᾶς εἰς τὴν γεωγραφικήν, ιστορικήν καὶ πολιτιστικήν ἐν γένει δριθέτησιν, συμφωνοῦμεν βασικῶς μὲ τὴν θέσιν τοῦ MA, δι τὸ δρόν Okzident, ἀντιπαρατιθέμενος εἰς τὸν δρόν Orient, καλύπτει πράγματι τὸν χῶρον τῆς *«Πρεσβυτέρας»* καὶ τῆς *«Νεωτέρας»* Ρώμης. 'Ο

3. 'Ως χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς τοιαύτης τάσεως ἀναφέρομεν τὸ ἀξιόλογον ἔργον τοῦ Πολωνοῦ Ιστορικοῦ Feliks Koneczny, *On the Plurality of Civilisations*, London 1962. Βλ. ίδιας τὰς σ. 27-32, 269 ἔξ.

4. Πλὴν τοῦ συγχρόνου Σέρβου θεολόγου 'Ιουστίνου Πόποβιτς, θὰ ἥτο δυνατὸν νὰ μνημονευθῇ ἐδῶ μία μερὶς μναχῶν τοῦ 'Αγίου 'Ορους, τὰ ἔργα τῶν διοίων ἀντικατοπτρίζουσαν τὴν πλέον αὐστηρὰν κριτικὴν κατὰ τῆς Δύσεως ἐκ μέρους τῆς συγχρόνου 'Ορθοδοξίας.

ἀρχικῶς ἐνιαῖος, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἡττον, πολιτιστικὸς αὐτὸς χῶρος, δὲ δόποιος ἀποτελεῖ, κατὰ τὴν ὁρολογίαν τοῦ MA, τὸν πρῶτον «ἀναπτυξιακὸν διακτύλιον» τῆς Εὐρώπης (16), ὑπέστη πολιτιστικὴν διαφοροποίησιν, ἐκφραζομένην διὰ τοῦ σχίσματος μεταξὺ τῆς «παπικῆς» καὶ τῆς «βυζαντινῆς» Ἐκκλησίας. Τοιουτορόπως προήλθον δύο πολιτιστικαὶ ζῶνται, ἐκάστη τῶν δόποιων ἀπέκτησε σύν τῷ χρόνῳ ιδίαν φυσιογνωμίαν.

Οσον ἀφορᾷ εἰδικώτερον εἰς τὸν χῶρον τῆς Ὁρθοδοξίας, εἴπομεν δτὶ ὁ MA δέχεται αὐτὸν ὡς πολιτιστικῶς ἐνιαῖον. Συγκαταλέγων δὲ τὴν βυζαντινὴν Ὁρθοδοξίαν εἰς τὰς μεγάλας ἐκείνας πνευματικὰς δυνάμεις, αἱ δόποιαι ἀπέθεσαν κατὰ τρόπον ἀνεξίηλον τὴν σφραγίδα των ἐπὶ τοῦ προσώπου τῆς γῆς, θεωρεῖ τὸν ὑπὸ τῆς Ὁρθοδοξίας διαπλασθέντα χῶρον τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης ὡς, κατὰ τὰ οὖσιώδη τούλάχιστον, πολιτιστικῶς ἀδιαφοροποίητον. Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ ἐνισχύει τὴν χαρακτηριστικὴν δι᾽ ὀλόκληρον τὸ κοινωνιολογικὸν ἔργον τοῦ MA «θέσιν», δτὶ πλησίον ἢ καὶ ὑπεράνω τῶν «φυσικῶν συντελεστῶν» πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ἢ ἐπίδρασις τῶν πνευματικῶν δυνάμεων κατὰ τὴν διαμόρφωσιν καὶ τὴν ἀνέλιξιν τῶν διαφόρων πολιτισμῶν (330). Ο MA παρατηρεῖ μάλιστα δτὶ ἢ Δύσις (Westen) οὐδέποτε ἐγνώρισεν ἐνοποιούν πολιτιστικὴν δύναμιν τοιαύτης διαπλαστικῆς ἰσχύος, ὡς ὑπῆρξε διὰ τὴν Ἀνατολὴν (Osten) ἢ «κληρονομία τοῦ Βυζαντίου». Ἡ ἐπίδρασις, λέγει, τῆς Ρώμης ἐπὶ τῆς Δυτικῆς καὶ Κεντρικῆς Εὐρώπης ἀποδεικνύεται ἐμφανῶς ἀσθενεστέρα, συγκρινομένη πρὸς τὴν ἐπίδρασιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπὶ μίαν καὶ πλέον χιλιετίαν, ἀκόμη περισσότερον, μέχρι σήμερον ἀδιασπάστως τὸ ἐλληνορθόδοξον πνεῦμα παραμένει τὸ ἀδιαμφισβήτητον ζωήρυτον κέντρον τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀνατολῆς, δπου ἢ «Ἐλληνορθόδοξος Ἐκκλησίᾳ ἀπέβη ἐν ὅλως ἴδιαιτέρᾳ ἐννοίᾳ ἢ πνευματικῇ ἐνότης, ἀνάλογον τῆς δόπιας δὲν ἐγνώρισεν ἢ Δύσις» (330). Εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν στηριζόμενος ἔξετάζει, ὡς εἴπομεν, τὴν Ὁρθοδοξίαν δὲ MA ὡς ἐνιαῖον πολιτιστικῶς σῶμα (γενικεύων ἐνίστηται, δπου μόνον διὰ τῆς ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιβαλλομένης

διακρίσεως εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκαλυφθῇ εἰς ἡμᾶς ἢ ἀληθῆς φύσις τῶν φαινομένων).

Οὔτε καὶ τὴν ἀποψίν αὐτὴν τοῦ MA εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ ἔξετάσωμεν ἐδῶ διεξοδικῶς, καίτοι παρουσιάζει σήμερον ἴδιαιτέραν ἐπικαιρότητα καὶ δι᾽ ἄλλους λόγους, μάλιστα δὲ ἔξ αφορμῆς τοῦ συγχρόνου διορθοδόξου προβληματισμοῦ, δσον ἀφορᾶ εἰς τὴν θέσιν, τὴν δόπιαν πρέπει νὰ διατηρήσῃ ἢ ἐλληνοβυζαντινὴ αὐτὴ κληρονομία εἰς τὸν βίον τῆς Ὁρθοδοξίας σήμερον καὶ εἰς τὸ μέλλον. Πιστεύομεν, πάντως, δτὶ δυσκόλως εἶναι δυνατὸν νὰ παραβλέψῃ κανεὶς τὰ δεδομένα ἐκεῖνα, τὰ δόπια ὀδηγησαν τὸν A. J. Toynbee νὰ δεχθῇ ἐν προκειμένῳ δύο πολιτιστικὰς ἐνότητας· τὸν «Ὁρθόδοξον χριστιανικὸν πολιτισμόν, κύριον σῶμα» («Orthodox Christian Civilization, main body») μὲ. ἀφετηρίαν καὶ κέντρον τὸ Βυζάντιον, καὶ τὸν «Ὁρθόδοξον χριστιανικὸν πολιτισμὸν ἐν Ρωσίᾳ» («Orthodox Christian Civilization in Russia»)⁵. ᩧ διάκρισις, ἔξαίρουσα τὴν κοινὴν βάσιν, δηλαδὴ τὸ προσδιοριστικῆς ἰσχύος ἐλληνορθόδοξον στοιχεῖον⁶, δὲν ἀναιρεῖ μὲν τὴν θέσιν τοῦ MA, ἀφήνει δμως ἐλεύθερον τὸ βλέμμα διὰ τὴν διάγνωσιν καὶ ἐκτίμησιν καὶ τῶν λοιπῶν δεδομένων, τὰ δόπια δικαιολογοῦν καθ' ἡμᾶς τὴν

5. Πλὴν τοῦ θεμελιώδους ἔργου τοῦ A. J. Toynbee, *A Study of History*, London 1939, βλ. τοῦ αὐτοῦ: *The Place of Medieval and Modern Greece in History*, London 1919. *The Western Question in Greece and Turkey*, London 1922. *Greek Civilization and Character*, London 1924. *The World and the West*, London 1953.

6. Ο Toynbee χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον Orthodox Christian, καίτοι ἢ σύνθετις Greek-Orthodox ἀνταποκρίνεται περισσότερον εἰς τὸ περιεχόμενον, τὸ δποῖον ἀποδίδει οὗτος εἰς τοὺς ἐν λόγῳ δύο πολιτισμούς. Τοῦτο ἔχων ὑπὸ δψει δ O. Anderle (*Das universalhistorische System A. J. Toynbees*, Wien 1955) μεταφράσει δρθῶς τὸν ὄρον Orthodox Christian διὰ τοῦ ὄρου Griechisch-Orthodox. Τὴν πολιτιστικὴν ἐνότητα τοῦ δρθοδόξου χώρου ὑπὸ τὴν ἀποψίν αὐτὴν ἔξαρτει καὶ δ Pāsos Ιστορικὸς Dimitri Obolensky εἰς τὸ χαρακτηριστικὸν καὶ διὰ τὸν τίτλον του πρόσφατον ἔργον του: *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe*, 500 - 1453, London 1971.

κατὰ Toynbee διαφοροποίησιν⁷. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἐπιχειροῦμεν τὸν παρόντα διάλογον μετὰ τοῦ MA, ίσταμενοι ἐπὶ τοῦ κατὰ τὰ ἀνωτέρω «κυρίου σώματος» τοῦ ἐλληνορθοδόξου πολιτισμοῦ καὶ ἀποφεύγοντες κατὰ τὸ δυνατὸν προεκτάσεις ἐφ' ὅλοκλήρου τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὕπογραμμίζουμεν τὸν περιορισμὸν αὐτὸν, διὰ νὰ τονίσωμεν ὅτι αἱ ἀντιρήσεις μας ὡς πρὸς ὁρισμένας ἀπόψεις τοῦ MA δὲν ἀποκλείουν κατὰ ἀνάγκην τὸ ἐνδεχόμενον ἀνταποκρίσεως τῶν εἰς καταστάσεις ἄλλων περιοχῶν τοῦ ὁρθοδόξου χώρου, ἐνῷ τούναντίν ίδιαι μας ἀπόψεις οὐδόλως προβάλλουν τὴν ἀξίωσιν πανορθοδόξου ἰσχύος, πλὴν ἵσως τῶν εἰς τὰ οὐσιώδη ἀναφερομένων.

Χρονικῶς αἱ ἔρευναι τοῦ MA περιορίζονται εἰς τὰς τρεῖς ἡ τέσσαρας τελευταίας ἑκατονταετίας. Ὁ συγγραφεὺς δῆμος ἀποδίδει, ὡς εἴπομεν, τόσον κεντρικὴν σημασίαν εἰς τὸν ρόλον τοῦ Βυζαντίου διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ὅλης Ὀρθοδοξίας, ὥστε ἡ παροῦσα ἀνάλυσις νὰ μὴ δύναται νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τοῦ

7. Εἰς τοῦτο φαίνεται νὰ συμφωνῇ καὶ ὁ διαπρεπῆς Ρώσος ἐπιστήμων Paul Evdokimov. Εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ *L'Orthodoxie*, Neuchâtel 1965 (πρβλ. καὶ τὴν Ἑλλην. ἔκδοσιν: Π. Εὐδοκίμοφ, Ἡ Ὀρθοδοξία, μετάφρ. Ἀ. Μουρτζοπούλου, Θεσσαλονίκη 1972), χωρὶς καθόλου νὰ ἀμφισβητῇ τὴν πνευματικὴν ἐνότητα τῆς Ὀρθοδοξίας, ὑπογραμμίζει τοὺς παράγοντας τῆς πολιτιστικῆς διαφοροποίησεως. Πρβλ. ίδιως τὸ κεφάλαιον «Byzance après Byzance» (διάτλος προέρχεται ἐκ τοῦ B. Tatakis, «La philosophie byzantine», ἐν *Histoire de la philosophie* τοῦ E. Bréhier, Presses Universitaires de France, 1949). Μεταξὺ τῶν παραγόντων τούτων ἀποφασιστικῆς σημασίας ὑπῆρξεν, ὡς γνωστόν, ἡ ἀποκοπὴ τῶν βορείων χωρῶν ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου ὡς ἀποτέλεσμα πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. Π.χ. ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Μαγυάρων εἰς τὴν Οὐγγαρίαν τὸν 9ον αἰῶνα ἀπέκοψε τοὺς δυτικούς Σλάβους ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου, ἐνῷ ἡ παρεμβολὴ τῶν Κιππαράκων καὶ τῶν Σελτζούκων Τούρκων (οἱ ὁποῖοι ἐνεσωματώθησαν ἀργότερον εἰς τὸ μογγολικὸν Κράτος - Τάταροι ἢ Τάρταροι) διέκοψε τὴν ἐπικοινωνίαν μεταξὺ Ρωσίας καὶ Βυζαντίου καὶ διήρεσε τὸν ὁρθόδοξον κόσμον εἰς δύο, μὲ ἀποφασιστικάς συνεπείας. Βλ. σχετικῶς ἐν William H. McNeill, *The rise of the West. A History of the Human Community*, The University of Chicago Press 1963.

ἐπικέντρου τούτου. Ἀλλωστε, χωρὶς τὴν ἀπαραίτητον ἀναδρομὴν εἰς τὰς ἀπαρχάς, ὑπάρχει πάντοτε ὁ κίνδυνος αὐτονομήσεως ἐπιφαινομένων, τὰ δόποια μόνον ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὰς γενεσιουργούς των αἰτίας δύνανται νὰ κατανοθεῦν ὅρθως⁸.

Ἐξ ἐπόψεως μεθόδου ὁ MA ἀναλαμβάνει, ὡς ἐλέχθη, νὰ δοκιμάσῃ ἐπὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀνατολῆς τὴν πεῖραν, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησεν ἡ Κοινωνιολογία τῆς θρησκείας κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ Καθολικισμοῦ καὶ τῶν Ὁμολογιῶν τῆς Μεταρρυθμίσεως εἰς τὴν Κεντρικήν καὶ Δυτικήν Εὐρώπην. Μὲ τὴν προσπάθειαν αὐτῆς ὁ MA ἐπιδιώκει νὰ καλύψῃ τὸ κενόν, τὸ δόποιον εἰχεν ἀφῆσει ὁ Max Weber (8), ἀλλ’ ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, ὑπὸ διάφορον ἀφετηρίαν καὶ προοπτικήν· οὕτε ἐκείνου τὸν «ἰστορικὸν σχετικισμὸν» (historischer Relativismus) θέλει νὰ ἀκολουθήσῃ οὕτε τοῦ 19ου αἰῶνος τὰς φυσιοκρατικὰς ἢ τοῦ 18ου τὰς ἰδεαλιστικὰς ἐρμηνείας (333). Ἐπιδίωξίς του εἶναι νὰ καταδείξῃ, πόσον βαθεῖα καὶ ἐκτεταμένη ὑπῆρξεν ἡ ἰσχὺς τοῦ πνεύματος εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἐλληνορθοδόξου πολιτισμοῦ. Διὰ νὰ φανῇ δῆμος «τὸ βεληνεκὲς τοῦ πνεύματος εἰς τὴν Ἰστορίαν» καὶ νὰ καταδειχθῇ «ἡ ἰσχὺς τῶν μεταφυσικῶν συστημάτων» καὶ ὁ «χγημισμὸς τῶν πνευματικῶν μεταποιήσεων», εἶναι ἀναγκαῖον ἐν «ἐξόχως νηφάλιον καὶ ρεαλιστικὸν θεμέλιον» (333-334). Τοῦτο ἐξασφαλίζει, κατὰ τὸν συγγραφέα, μόνον ἡ Realsoziologie, ἡ ὁποία καὶ μόνη εἶναι εἰς θέσιν νὰ παρακολουθῇ τὴν «γενετικὴν ἀνάπτυξιν τῶν φαινομένων» καὶ νὰ ἱκανοποιεῖ τὴν κυρίαν ἐπιστημονικὴν ἀποστολὴν τῆς Κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας. Αὕτη συνίσταται σήμερον εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ πλου-

8. Αἱ ἐξελίξεις, αἱ ὁποῖαι ἐσημειώθησαν μετὰ τὴν ὑπαγωγὴν τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τῆς Ὀρθοδοξίας ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν σοσιαλιστικῶν συστημάτων, δὲν συνεξετάζονται εἰς τὴν μελέτην τοῦ MA, οὕτε καν κατὰ τὴν σχέσιν των πρὸς τὴν κοινωνικὴν καὶ οἰκονομικὴν παράδοσιν τῆς Ὀρθοδοξίας, ὡς θὰ ἦτο φυσικόν. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν, ἀλλὰ καὶ ἐξ αἰτίας τοῦ περιωρισμένου χώρου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναφερθῶμεν ἐνταῦθα εἰς τὰ σχετικὰ προβλήματα.

σίου ίλικοῦ, τὸ δποῖον συνεκέντρωσεν ἡ μέχρι τοῦδε θρησκειοκινωνιογικὴ ἔρευνα, κατὰ τὴν ἐσωτερικήν του συνάφειαν καὶ ἀλληλεξάρτησιν, ὥστε, κατόπιν συστηματικῆς ἐπεξεργασίας τῶν πορισμάτων, νὰ ἀναδειχθῇ ἐνιαία ιστορικὴ εἰκὼν (10). Ἡ τοιαύτη συνθετικὴ μέθοδος, ἡ δποῖα φέρει ἔκδηλα τὰ γνωρίσματα τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ πολιτισμοῦ (*Kultursoziologie*), ἐμπερικλείει βεβαίως τὸν κίνδυνον τῶν γενικεύσεων, ὡς πολλάκις θὰ διαπιστώσωμεν κατωτέρω.

Ἄκολουθοῦντες δὲ κατ' ἀνάγκην τὴν ὑπὸ τοῦ MA προδιαγεγραμμένην ὁδόν, ὑποκείμεθα καὶ ἡμεῖς βεβαίως εἰς τοὺς αὐτοὺς κινδύνους. Ἡ ἀποφυγὴ τούτων διευκολύνεται ἵσως κατά τι διὰ τοῦ ὡς ἀνωτέρω περιορισμοῦ τοῦ ἀντικειμένου ἡμῶν. Εἰς τὴν κατάταξιν τῆς ὑλῆς καὶ τὴν τιτλοφόρησιν τῶν κεφαλαίων δὲν ἀκολουθοῦμεν τὸν MA. Ἐκ δὲ τῶν ὑπὸ αὐτοῦ θιγομένων προβλημάτων ἐπιλέγομεν μόνον ἑκεῖνα, τὰ δποῖα συνδέονται ἀμεσώτερον πρὸς τὸ θέμα «Ορθοδοξία καὶ οἰκονομία».

Κατακλείομεν τὸ παρὸν εἰσαγωγικὸν σημείωμα ἐπαναλαμβάνοντες ὅτι ἡ ἀνὰ χεῖρας ἀνάλυσις δὲν ἔχει ἄλλην φιλοδοξίαν, ἀπὸ τοῦ νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν εὐκρινεστέραν διατύπωσιν βασικῶν τινων προβλημάτων. Ἡ δρθή καὶ ταχεῖα ἀντιμετώπισις τούτων — μὲ τὴν βοήθειαν καὶ τῆς κοινωνιολογικῆς ἔρευνης — ἔχει, νομίζομεν, κεφαλαιώδη σημασίαν διὰ τὸ μέλλον τῆς Ορθοδοξίας.

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ MÜLLER-ARMACK ΕΝ ΣΥΝΟΨΕΙ

‘Ος εἰπομεν ἀνωτέρω, ἡ ὑπὸ μελέτην ἐργασία τοῦ MA λαμβάνει ὡς ἀφετηρίαν τὴν πεποίθησιν, ὅτι εἰς τὴν Ἰστορίαν αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις κατισχύουν τῶν «φυσικῶν συντελεστῶν» καὶ παίζουν τὸν κυριώτερον ρόλον κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἐκάστοτε «πολιτιστικῶν στύλων», κατὰ συνέπειαν δὲ καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ βίου. Τὴν πεποίθησιν αὐτὴν τείνει νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ἡ ἐν λόγῳ μελέτη. Αἱ τελευταῖαι λέξεις της εἰναι κατηγορηματικαὶ: «Σπανίως ἀνεφάνη ἐντυπωσιακώτερον ἡ δύναμις τοῦ πνεύματος εἰς τὴν Ἰστορίαν, παρ’ ὅσον εἰς τὴν μοῖραν τοῦ Βυζαντίου» (370). Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν, ὡς προϋπόθεσιν διὰ τὴν διερεύνησιν τοῦ θεωρεῖ διὰ τὸν ἐξακρίβωσιν τῶν πλέον χαρακτηριστικῶν στοιχείων, τὰ δποῖα συνιστοῦν τὴν ἰδίαζουσαν φύσιν τῆς δρθοδόξου θρησκευτικότητος καὶ διαμορφώσουν τὴν θεμελιώδη αὐτοσυνειδησίαν τῆς Ορθοδοξίας, ἐκ τῆς δποίας ἐκπορεύονται αἱ ὡς ἀνω καθοριστικαὶ διὰ τὴν πορείαν τῆς Ιστορίας πνευματικαὶ δυνάμεις.

Κατὰ τὴν ἀναζήτησιν τῶν βασικῶν τούτων χαρακτηριστικῶν ἔχει ὑπὸ δψει διὰ τῆς ρωσικᾶς κυρίως πηγάς, καὶ μάλιστα τῆς ρωσικῆς προπολεμικῆς θεολογίας⁹. Ἡ θεολογία ἔκείνη, καὶ λόγῳ τῆς πρὸς τὸν μυστικισμὸν φερομένης ρωσικῆς εὑσεβείας, καὶ ἐπειδὴ θήθελε νὰ ἀντιτάξῃ εἰς τὸν συγνόν δρθολογισμὸν τῆς Δύσεως μίαν περισσότερον πνευματικὴν

9. Ἐξ ἄλλου πλεῖστα τῶν ἔργων, τὰ δποῖα μνημονεύει διὰ τοῦ (331), εἰναι γενικῆς φύσεως. Δὲν φαίνεται νὰ ἐλήφθησαν ὑπὸ δψει νεώτεραι εἰδήσαι καὶ ἔρευναι, ίδει ἐκ τῶν ἀναπτυχθεισῶν ἐν τῷ μεταξύ βυζαντινῶν σπουδῶν.

ἀποψιν τῆς πίστεως καὶ τῆς ζωῆς, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἔδραιώσιν τῆς ἡδη ἀμυδρῶς προϋπαρχούσης εἰκόνος τῆς Ὁρθοδοξίας, ἡ ὅποια ἐπεβλήθη ἔκτοτε καὶ κατέστη λίαν προσφιλής εἰς τὴν Δύσιν. Συμφώνως πρὸς τὴν εἰκόνα αὐτήν, τὴν ὅποιαν λαμβάνει ἀβασανίστως πως ὡς ἀφετηρίαν τῶν παρατηρήσεών του ὁ MA, ἐμφανίζεται «ἡ Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου ἐν μεγαλειώδει μεταφυσικῇ ἀφαρπαγῇ» (344). Ἐπειδὴ δέ, κατὰ τὸν MA, ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου προῆλθεν ἡ «ἐνδοτάτη ζωτικὴ ὁρμή», ἡ ὅποια ἐμφροποίησε τὴν ὄρθδοξον αὐτοσυνειδησίαν καὶ τῶν ὑπολοίπων λαῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, ἡ ἀνωτέρω εἰκὼν θεωρεῖται ὅτι ἐκφράζει τὸ θεμελιώδες βίωμα ὀλοκλήρου τῆς Ὁρθοδοξίας (329-330).

Θεωροῦμεν χρήσιμον νὰ ἀναπαραστήσωμεν, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δλῆς μελέτης τοῦ MA, εἰς λίαν γενικάς γραμμάς τὴν εἰκόνα αὐτήν, ἔξαίροντες κυρίως τὰ σημεῖα ἔκεινα, τὰ ὅποια ἀναφέρονται εἰς τὰς συνεπείας διὰ τὴν οἰκονομίαν. Ἐν συνεχείᾳ θὰ ὑποβάλλωμεν εἰς κριτικὸν ἔλεγχον ὥρισμένα τῶν σημείων αὐτῶν, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ ἐπιβεβαίωσις, ἢ ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων τυχὸν ἐπιβαλλομένη διάφορος διατύπωσις τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀπόψεως, θὰ συντελέσῃ εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς κοινωνιολογικῆς ἐρεύνης τῆς Ὁρθοδοξίας.

Κυριαρχικὸν γνώρισμα τῆς κατ' Ἀνατολάς Ἐκκλησίας, συμφώνως πρὸς τὴν ἀνωτέρω εἰκόνα, εἶναι ἡ σταθερὰ στροφὴ πρὸς τὰς «μεταφυσικάς» ἀξίας, μὲ παράλληλον ἀποστροφὴν τοῦ «κόσμου». Ἀπόρροια ἐνὸς ἴσχυροῦ ἐσχατολογικοῦ μυστικισμοῦ, ἡ τάσις αὕτη εὑρίσκει τὴν ἐκφρασίν της θετικῶς μὲν εἰς τὸν πλούσιον λειτουργικὸν βίον, ἀρνητικῶς δὲ εἰς τὴν παρατηρησιν ἀπὸ πάσης ἐνσυνειδήτου παρεμβάσεως εἰς τὰ ἐπίγεια πράγματα. Εἰς τὸ Βυζάντιον ἐπέτυχε νὰ ἐπιβιώσῃ ἐπὶ μίαν εἰσέτι χιλιετίαν ἡ κληρονομία τῆς ἀρχαιότητος, ἡ δὲ βυζαντινὴ Πολιτεία ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ κατορθώματα, τὰ ὅποια εύρισκονται πολὺ πέραν ἐκείνου, τὸ ὅποιον ἀποκαλούμεν χυδαίως «βυζαντινόν» (345). Παρὰ ταῦτα, τὸ Βυζάντιον ἐμφανίζεται ὡς τὸ σύμβολον ἐνὸς πολιτισμοῦ, ὃ ὅποιος ἔχει στρέψει τὰ νῶτα εἰς

τὸ «γῆγενον», καὶ οὐδεμίαν φαίνεται νὰ ἀσκῇ πλέον ἐπίδρασιν εἰς τὴν Ἰστορίαν, ίδιως μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (344-345). Παρατηρεῖται δμως τὸ μοναδικῆς σημασίας παράδοξον: Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς, χωρὶς νὰ ἐπιδιώξῃ ποτὲ τὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τῶν διαφόρων περιοχῶν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἔξουσίαν πλησίον ἢ ὑπεράνω τῆς Πολιτείας, ἀλλ’ ἀντιθέτως, ἐμφανιζομένη ὡς ἐντελῶς ἀνίσχυρος, ἀσκεῖ πανισχύρους πνευματικὰς ἐπιδράσεις ἐπὶ τῆς ἐν γένει ζωῆς τῶν λαῶν τῆς (345).

Ως βασικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς ὄρθδοξου πνευματικότητος θεωρεῖται ἡ «μυστικὴ ἀμεσότης τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος». Ο πιστὸς τελεῖ εἰς προσωπικὴν ζῶσαν κοινωνίαν μετὰ τοῦ ὑπερφυσικοῦ κόσμου. Ἐντὸς τοῦ φωτεινοῦ τούτου κόσμου τῆς θείας κυριαρχίας ζῇ τὸν Χριστὸν δχι ὡς τὸν πάσχοντα τῆς δυτικῆς θρησκευτικότητος, ἀλλ’ ὡς τὸν δεδοξασμένον Παντοκράτορα, ὡς τὸ σύμβολον τοῦ θριάμβου τῆς Ἀποκαλύψεως ἐπὶ τῶν γηγένων πραγματικοτήτων.

Ο MA διαχρίνει τρεῖς βασικὰς συνεπείας τοῦ τοιούτου «βιώματος τῆς ἀμέσου ὑπερβατικότητος»:

α) Τὸ περιεχόμενον τῆς Ἀποκαλύψεως, ἀπαξ διατυπωθὲν ὑπὸ τῶν Συνόδων, βιοῦται ἔκτοτε συναισθηματικῶς, χωρὶς παρεμβολὴν τοῦ λόγου. Δὲν ἀποτελεῖ πλέον ἀντικείμενον διανοητικῆς διεργασίας. Τοῦτο συνεπάγεται γενικωτέραν πνευματικὴν ἀδράνειαν μὲ σημαντικὰς ἐπιπτώσεις ἐπὶ τοῦ πολιτιστικοῦ καὶ εἰδικώτερον ἐπὶ τοῦ ἐπιχειρησιακοῦ καὶ οἰκονομικοῦ βίου.

β) Ἡ προσωπικὴ ἀμεσότης τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος δὲν ηύνοησε τὴν διαμόρφωσιν ἐνὸς ἱεραρχικοῦ ιερατικοῦ συστήματος, ἀναλόγου πρὸς ἔκεινο τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, πρὸς διασφάλισιν καὶ αὐθεντικὴν ὄρθιολογιστικὴν ἐρμηνείαν τοῦ δόγματος.

γ) Ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τοῦ ὑπερβατικοῦ βιώματος τὸ ἐγκόσμιον σχετικοποιεῖται, ἀξιολογούμενον ὡς ἀσήμαντον διὰ τὴν σωτηρίαν. Ἡ τοιαύτη ἀσημαντότης τῶν κοσμικῶν πραγμάτων

είχεν ώς συνέπειαν τὴν ἀδιαφορίαν, π.χ. διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς τέχνης (ἀνάπτυξις μόνον τῆς «ἰερᾶς» τέχνης). Τὸ ἐντεῦθεν, ἀκόμη καὶ ώς βιοπολιτεία, δὲν ἔχει θρησκευτικήν (σωτηριολογικήν) ἀξίαν. Ἡ στάσις αὕτη ἔχει βαρείας συνεπείας καὶ διὰ τὰς ἐπὶ μέρους ἔκφράσεις τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ διὰ τὸ σύνολον αὐτοῦ (346-348).

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τριῶν τούτων θεμελιωδῶν βιωμάτων, τὰ δόποια, ώς πιστεύει δὲ ΜΑ, ἐκφράζουν τὴν αὐτοσυνειδήσιαν τῆς Ὁρθοδοξίας, προχωρεῖ ἔπειτα εἰς τὴν μελέτην του, τὸ περιεχόμενον τῆς δόποιας δύναται νὰ συνοψισθῇ ώς ἀκολούθως:

1) Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία δὲν ἔπεδίωξε διατύπωσιν τοῦ δόγματος εἰς ἐν εὑρὺ σύστημα, ἡ περιφρούρησις τοῦ δόποιου θὰ ἀπήτει αὐθεντικῆς ἴσχυος ἱεραρχίαν καὶ λεπτολόγον διανόησιν, ώς συνέβη μὲ τὸ Ρωμαιοκαθολικὸν ἱερατεῖον καὶ τὴν σχολαστικὴν θεολογίαν. Κοινωνιολογικῶς σημαίνει τοῦτο διὰ τὴν ἱεραρχία δὲν ἀνεπτύχθη αὐτοδυνάμως καὶ δὲν ἀπέκτησε δικαιώματα καὶ προνόμια ἰδιαιτέρας τάξεως ἐντὸς τῆς κοινωνίας. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ Ὁρθόδοξία κατέστη Κρατικὴ Ἐκκλησία (Staatskirche) καὶ ώς τοιαύτη δὲν συνέβαλεν εἰς τὴν τοξικὴν διαφοροποίησιν τῆς κοινωνίας, ἵδιᾳ δὲ εἰς τὴν διαμόρφωσιν ἀριστοκρατίας, ἀστικῆς τάξεως καὶ συστήματος ἐλευθερῶν πόλεων, ώς συνέβη εἰς τὴν Δύσιν, χάρις εἰς τὴν δυαρχικὴν ἔντασιν μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Κράτους (350). Ὁ αὐτοπεριορισμὸς τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν «ἰερὸν» χῶρον καὶ εἰς σχέσιν ὑπακοῆς πρὸς τὴν Πολιτείαν περιέβαλε τὴν τελευταίαν μὲν ψύστην ἀξίαν, δύναμιν καὶ αὐθεντίαν· τοιουτοτρόπως δὲν γύνοιται ἡ ἐντὸς τῆς κοινωνίας ἀνάπτυξις ἀντιδυνάμεων (ἀριστοκρατία, φεουδαρχία, εὐγενεῖς, ἐλεύθεραι πόλεις κ.λπ.). Διὰ τοῦτο ἐνισχύθη ὁ κρατικὸς συγκεντρωτισμὸς καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ κρατικὸς παρεμβατισμὸς εἰς μεγάλην, σχεδὸν καθολικήν ἔκτασιν. Ἡ τοιαύτη ἔλλειψις διαρθρώσεως καὶ διαφοροποίησεως τῆς ἔξουσίας δὲν ἔπειτεψε τὴν δραστηριότηταν καὶ ἀξιοποίησιν ὅλων τῶν οἰκονομικῶν δυνατοτήτων εἰς τὸν μέγιστον δυνατὸν βαθμόν.

2) Ἡ χάρις εἰς τὴν «συναισθηματικότητα» καὶ τὸ «ἀπόκοσμον» ἀποφυγὴ τῆς ἐντάσεως (π.χ. Χριστιανισμὸς - εἰδωλολατρία, Ἐκκλησία-κράτος, πίστις-λόγος) δὲν γύνοιτε τὴν προαγωγὴν μᾶς δρθιολγητικῆς ἐπιστήμης — καὶ κατ' ἀκολουθίαν μᾶς ἐπὶ ἐπιστημονικῶν βάσεων θεμελιουμένης τεχνικῆς (351, πρβλ. 356 ἐξ.).

3) Ἡ κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἔλλειψις ἀνταγωνιστικοῦ πνεύματος είχεν ώς συνέπειαν τὴν μὴ ἀνάμιξιν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰ κοσμικὰ πράγματα. Ὡς ἐκ τούτου ἀπεφύγθη ἡ διαμόρφωσις π.χ. μιᾶς Ἡθικῆς τῆς οἰκονομίας, διὰ τῆς δόποιας θὰ ἔπειδιώκετο ἡ ὑποταγὴ τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων εἰς ήθικὰ ἀξιώματα, ώς τοῦτο συνέβη εἰς τὴν Δύσιν καὶ δὴ εἰς τὴν σχολαστικὴν θεολογίαν, τὸν Λουθηρανισμὸν καὶ μάλιστα τὸν Καλβινισμὸν (352).

4) Ὁ ἀνώτερος δρθιόδοξος κλῆρος, καὶ λόγῳ τῆς ώς ἄνω στάσεώς του ἔναντι τῆς Πολιτείας, ἀλλὰ καὶ ώς προερχόμενος ἐκ τοῦ μοναχισμοῦ, ἀπέφυγε τὸν ἀνταγωνισμὸν πρὸς τοὺς κοσμικοὺς ἄρχοντας εἰς δὲ τὸν χλιδὴν καὶ εἰς τὴν ἔκφρασιν τῆς ἴσχυος. Ὡς ἐκ τούτου δὲν γύνοιται ἀνάλογος πρὸς τὴν Δύσιν οἰκοδομικὴ δραστηριότης πρὸς δημητουργίαν ἀντιπροσωπευτικῶν ναῶν καὶ ἄλλων μεγαλοπρεπῶν κτισμάτων (τὰ πλέον ἐντυπωσιακὰ ἔκκλησιαστικὰ οἰκοδομήματα τῆς Ἀνατολῆς διφεύλονται εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ Κράτους). Οἱ ἀνεπαισθήτου μεγέθους δρθιόδοξοι ναοὶ ἔξαφανίζονται ἐν μέσῳ τῶν ἐμπορικῶν καὶ ἄλλων καταστημάτων (352).

5) Ὁ δρθιόδοξος μοναχισμὸς ἔδωσε τὴν προτεραιότητα εἰς τὸν ἀναχωρητισμὸν καὶ τὴν ἐσωστρέφειαν. Τοιουτοτρόπως δὲν διεμορφώθη, ώς εἰς τὴν Δύσιν, εἰς τάγματα, ἐκπροσωποῦντα διαφόρους πολιτιστικὰς τάσεις καὶ ἕκανα ὥντας ἀναπτύξουν ἴεραποστολικήν, ἐκπολιτιστικήν, ἐκπαιδευτικήν, καὶ τοιουτρόπως οἰκονομικήν καὶ πολιτικὴν ἀκόμη δραστηριότητα (352 ἐξ.).

6) Ἡ ἔλλειψις θρησκευτικῶν παραφυάδων, λόγῳ κυρίως τῆς σχέσεως τῆς Ὁρθοδοξίας πρὸς τὴν Πολιτείαν, είχε

σοβαράς κοινωνικάς καὶ οἰκονομικάς συνεπείας. Αἱ παραφυάδες εἰς τὸν χῶρον τοῦ Καλβινισμοῦ κατὰ τὸν 17ον-19ον αἰῶνα ἔπαιξαν σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς κοινωνικῆς προόδου καὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν. Ἐνῷ εἰς τὴν Δύσιν αἱ παραφυάδες ἔκέντησαν τὴν κοινωνικὴν συνείδησιν τοῦ Κράτους καὶ τῆς Ἱεραρχίας, εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἐλείψει τοῦ κριτικοῦ τούτου ἐρεθίσματος, παρατηρεῖται ἀκατανόητος ἀναλγησία τῶν μεσαίων καὶ ἀνωτέρων τάξεων ἔναντι τῆς περιστοιχίζουσης αὐτὰς ἀθλιότητος (353).¹⁰

7) Ἡ πλήρης θεολογικοποίησις τοῦ πνευματικοῦ ἀπέκλεισε τὴν δημιουργίαν ἐντάσεως μεταξὺ ίεροῦ καὶ κοσμικοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ μετουσιωθοῦν αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις εἰς αὐτόνομον κοσμικὸν πολιτισμόν. Ἐντεῦθεν ἐδημιουργήθη ἐν πολιτιστικὸν κενόν, τὸ δόποιον ἐσπευσαν οἱ δρθόδοξοι λακὶ νὰ πληρώσουν διὰ δανεισμοῦ ἀπὸ τῆς Δύσεως (κοινοτικοὶ θεσμοί, ἔθνικὴ συνείδησις, τεχνικαὶ ἰδέαι, οἰκονομικαὶ μεταρρυθμίσεις κ.τ.λ.).

8) Καθ' ὅμοιον τρόπον παρημποδίσθη καὶ ἡ ἀφύπνισις ἀτομικῆς συνειδήσεως, ως τοῦτο συνέβη εἰς τὴν Δύσιν περὶ τὸ τέλος τοῦ μεσαίωνος καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς Ἀναγεννήσεως. Τὸ ἀτομον μένει προσκεκολημένον εἰς τὴν διάδαι καὶ δὲν ἀναπτύσσει προσωπικὰς πρωτοβουλίας. Ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ τυπικὴ διὰ τὴν Ἀνατολὴν ἐπιχειρηματικὴ ἀδυναμία, καίτοι ὁ ὑπερπληθυσμὸς εἰς τὰς ἀγροτικὰς περιοχὰς πρέπει νὰ ἥσκει πίεσιν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς οἰκονομικῆς ἐπιδόσεως.

10. Τὸ τρίτον κεφάλαιον τῆς μελέτης του ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ μὴ δρθόδοξος ἐνδιάμεσος ζώνη» (σ. 335-344), ἀφιερώνει δὲ ΜΑ εἰς τὴν κοινωνικὴν καὶ οἰκονομικὴν θέσιν, τὴν δόποιαν κατέχουν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν καὶ Νοτιοανατολικὴν Εὐρώπην δὲ Καθολικισμός, δὲ Λουθηρανισμός, δὲ Καλβινισμός καὶ δὲ Ἰσλαμισμός. Τὸ συμπέρασμα τοῦ ΜΑ ἐν προκειμένῳ εἶναι διτι, δύο μεταξὺ τῶν Ὀρθοδόξων κατώκησαν Προτεστάνται ἢ Καθολικοί, ἐκεῖ παρετηρήθη ἐπιτάχυνσις τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Ἐλεγχος τοῦ λίαν ἐνδιαφέροντος Ισχυρισμοῦ τούτου προκειμένου περὶ τοῦ ἐλληνορθοδόξου χώρου θὰ ἀπήγει εἰδικὴν μελέτην. Εἰς τὰ περὶ ἀναλγησίας λεγόμενα θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω, σημ. 31.

9) Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς δυτικὰς Ομολογίας καὶ μάλιστα τὸν Καλβινισμόν, δὲν ἐδραστηριοποίησε τὰς ἡθικὰς ἐντολὰς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς οἰκονομίας. Δὲν γνωρίζει π.χ. τὴν περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ (Praedestinatio) ἰδέαν τοῦ Καλβινισμοῦ, ἡ δόποια ὀδήγησε, κατὰ τὸν Max Weber, εἰς τὸν ἐνδοκοσμικὸν ἀσκητισμὸν μὲ τὰς γνωστὰς οἰκονομικοκοινωνικὰς συνεπείας. Τὸ δλον θρησκευτικὸν σύστημα τῆς Ἀνατολῆς κατέστησε τὸ ἐγκόσμιον καὶ τὴν ἐν αὐτῷ συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου ἀδιάφορον διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς σωτηρίας, ως ἐκ τούτου δὲ δὲν ἐπηρέασεν αὐτὸν θετικῶς (354-355).

Βάσει τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων ἐξετάζει ἔπειτα δὲ ΜΑ εἰς ἴδιαίτερον κεφάλαιον «Τὸ οἰκονομικὸν πνεῦμα τῆς Ἀνατολῆς» καὶ διαπιστώνει τὰ ἐξῆς:

10) Ἡ διαφορφωθεῖσα εἰς τὴν Ἀνατολὴν στάσις ἔναντι τῶν οἰκονομικῶν πραγμάτων δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ως ἀποτυχία· δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ «μὴ δύνασθαι», ἀλλὰ τοῦ «μὴ θέλειν», ἐξ αἰτίας τῆς ἀφοσιώσεως εἰς ἑτέρας, μεταφυσικὰς ἀξίας (362).

11) Ο οἰκονομικὸς ὁρθολογισμὸς καὶ ὑπολογισμὸς εἶναι τυπικὸν γνώρισμα τῆς Δύσεως· δὲ πνευματικὸς κόσμος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας οὐδόλως ἡγύνογε μίαν ἀνάλογον ἐξέλιξιν (362).

12) Εἰς τὴν Ἀνατολὴν διετηρήθησαν, δύον εἰς οὐδεμίαν ἄλλην περιοχὴν τῆς Εὐρώπης, αἱ πολιτιστικαὶ μορφαὶ τοῦ ἀγροτικοῦ βίου μὲ δῆλας τὰς σχετικὰς ἐκδηλώσεις καὶ συνεπείας διὰ τὴν οἰκονομίαν καὶ τὸν δλον πολιτισμὸν γενικώτερον.

13) Συνέπεια τῶν ἀνωτέρω εἶναι, κατὰ τὸν ΜΑ, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὸ μέγεθος τῆς οἰκογενείας καὶ ἡ συνοχὴ αὐτῆς, οἱ πρώτοι γάμοι, δὲ περπληθυσμός, ἡ περιωρισμένη ἀστυφιλία καὶ ἀποδημία, ἡ ἀνάσχεσις τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως, τὸ ἀδιαφοροποίητον τῆς βιοτεχνίας, ἡ ἀσθενής ἐμπορικὴ δραστηριότης, ἡ ἐπίδρασις τοῦ ξένου κεφαλαίου, τὸ δόποιον εἰσρέει εἰς τὰ δημιουργούμενα κενά, ἡ κλειστὴ αὐτοπρομηθευτικὴ οἰκο-

νομία, ή μικρά ἀγοραστική δύναμις τοῦ πληθυσμοῦ καὶ γενικῶς ἡ στατικὴ οἰκονομικὴ συμπεριφορά (362-67).

Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δλητὸς ἀναλύσεως πιστεύει ὁ ΜΑ ὅτι ἐπιβεβαιοῦται ἡ ἀρχικὴ «θέσις» αὐτοῦ: ‘Ο πολιτισμὸς ἀποτελεῖ ἔνιατὸν σύνολον, τὰ ἐπὶ μέρους συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ ὅποιου συνέχει εἰς δλον μία ἑνιαίᾳ ἀρχῇ χωρὶς δὲ νὰ παραβλέπῃ κανεὶς τοὺς λοιποὺς παράγοντας, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἴσχυν τῶν μεγάλων μεταφυσικῶν συστημάτων. Τοῦτο μαρτυρεῖται ἀναντιρρήτως εἰς τὸν βίον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Παραπιθεῖσα αὐτῇ πάσης ἀμέσου παρεμβάσεως εἰς τὰ τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, κατέκτησε τὰς ψυχάς των κατὰ τρόπον πλήρη συνεπειῶν. Τὸ δὲ σύνολον τῶν διαπιστώσεών του ὑπολαμβάνει ὁ ΜΑ ὅτι ἐπιβεβαιοῦται τὰ πορίσματα τῆς Κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν «γημισμὸν» τῆς μεταποιήσεως τοῦ δόγματος εἰς ἀτμόσφαιραν καὶ πλαίσιον τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως (367-370).

Ἡ διαλεκτικὴ μεταξὺ προσλήψεως καὶ ἀπώσεως.

Πρὸν προχωρήσωμεν εἰς συζήτησιν ἐπὶ ὀρισμένων θέσεων τοῦ ΜΑ, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναφερθῶμεν δὲ δλίγων εἰς τὸ πρόβλημα, κατὰ πόσον ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα ἡ βασικὴ ἀρχή, ἡ ὅποια διέπει κατ’ αὐτὸν τὴν δρθόδοξον συμπεριφορὰν ἔναντι τῶν ἐπιγείων. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ, ἐνῷ οὗτος προβάίνει εἰς δξεδρεκεῖς καὶ εὐστόχους διαπιστώσεις ἐπὶ τοῦ ἐνὸς ἡ τοῦ ἄλλου ἐπὶ μέρους ζητήματος, δυσχεραίνεται ἐνίστε νὰ παρακολουθήσῃ τὴν γενεσιονγὸν πορείαν του καὶ νὰ ἐκτιμήσῃ ἀντικειμενικῶς τὰ διάφορα φαινόμενα. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν ἀπλούστατον λόγον, ὅτι τὸ μέρος ὑπάρχει μόνον εἰς τὸ σύνολον καὶ μόνον ἐκ τοῦ συνόλου ἐρμηνεύεται αὐθεντικῶς. Ἐὰν λοιπὸν ἡ κατανόησις τοῦ συνόλου εἶναι ἐλλιπής ἢ ἐσφαλμένη, πᾶσα προσέγγισις τοῦ μέρους εἶναι ἐπισφαλής. Ἐσφαλμένη δὲ ἀφετηρία δυσκόλως φέρει εἰς δρθὰ ἀποτελέσματα.

Φαίνεται συγκεκριμένως ὅτι τὴν περὶ Ὁρθοδόξιας εἰκόνα,

τὴν ὅποιαν χρησιμοποιεῖ ὡς ἀφετηρίαν τῶν ἐφευγῶν του ὁ ΜΑ, δέχεται οὗτος ὡς δεδομένην καὶ αὐθεντικήν. Διὸ τοῦ καὶ δὲν ἐπιχειρεῖ ἔλεγχον τῆς γνησιότητος καὶ τῆς πληρότητος της. Κατὰ συνέπειαν, πᾶσα ἐπὶ μέρους παρατήρησις βασίζεται ἐπὶ τῆς γενικῆς ἐκείνης εἰκόνος, κατὰ τὴν ὅποιαν κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς Ὁρθοδόξιας εἶναι ἡ ἀποστροφὴ τοῦ «κόσμου», ἡ ἀσημαντότης παντὸς γηῆνου, ἡ ἀδιαφορία διὰ τὴν Ἰστορίαν καὶ τὴν ἐντὸς αὐτῆς πορείαν καὶ μοῖραν τοῦ ἀνθρώπου. Εἴπομεν δὲν ὅτι ἡ τοιαύτη εἰκὼν τῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι ἀκόμη λίαν διαδεδομένη εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἐπηρεάζει πολλοὺς συγγραφεῖς κατὰ τὴν διερεύνησιν ζητημάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν. Διεξοδικὸς ἐπιστημονικὸς ἔλεγχος τῆς εἰκόνος δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ ἐπιχειρηθῇ ἔδω. Εἶναι δύμας ἀνάγκη νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ ἐν λόγῳ εἰκών, καίτοι ἐμπεριέχει ἀναμφισβήτητως στοιχεῖα δχι παντελῶς ἔνα πρὸς τὴν πνευματικότητα πολλῶν δρθοδόξων καὶ τὴν στάσιν ἔναντι τοῦ κόσμου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἐκφράζει γνήσιας καὶ αὐθεντικῶς δλόκληρον τὸ πνεῦμα καὶ τὴν πραγματικότητα τῆς Ὁρθοδοξίας. Πόσον ἀληθὲς εἶναι τοῦτο, θὰ φανῇ, ἐλπίζομεν, κατὰ τὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν ὀρισμένων ἀπὸ τὰ φαινόμενα, τὰ ὅποια ἐπικαλεῖται ὁ ΜΑ. Μία γενικὴ διαπίστωσις εἶναι ἵσως χρήσιμον νὰ ὑπομνηθῇ εἰς τὸ σημεῖον αὐτό· ὅτι δηλαδὴ αἱ ἐσχατολογικαὶ τάσεις τοῦ ἀρχεγόνου Χριστιανισμοῦ περιεσώθησαν πληρέστερον καὶ ἔναργέστερον εἰς τὸν βίον τοῦ δρθοδόξου ἀσκητισμοῦ. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἔξετασθῇ, εἰς ποίαν χρονικὴν διάρκειαν καὶ εἰς ποιὸν βάθος αἱ τάσεις αὐτὰὶ ἐπηρεάσαν διὰ τοῦ ἀσκητισμοῦ τὸ φρόνημα καὶ τὴν συμπεριφορὰν τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἐπομένως κατὰ πόσον ἡ ἀνωτέρω εἰκὼν ἀντικατοπτρίζει ἰδανικὰς μόνον ἡ καὶ πραγματικὰς καταστάσεις.

Ἡ Φαινομενολογία καὶ ἡ Κοινωνιολογία τῆς θρησκείας γνωρίζουν ὅτι εἰς δλα τὰ θρησκεύματα παρατηρεῖται μία διαφοροποιήσις εἰς τὴν στάσιν ἔναντι τῶν ἐπιγείων πραγμάτων. Ο Χριστιανισμός, δὲν καὶ κατεδίκασε κάθε μορφὴν διντολογικῆς δυαρχίας, δὲν ἀπέφυγε πάντοτε ἐν εἰδος ἡθικῆς-ἀξιολογικῆς

διπολικότητος. Πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ φαινομένου χρησιμοποιοῦμεν τοὺς δρους «πρόσληψις» καὶ «ἀπωσίς» τοῦ κόσμου, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ μᾶς βοηθήσουν εἰς τὸν ἀσφαλέστερον ἔλεγχον τῆς κατὰ τὸν ΜΑ εἰκόνος τῆς Ὁρθοδοξίας. Οἱ δροὶ φαίνονται ἀντιθετικοί. Θὰ καταδειχθῇ δῆμας ὅτι ἐντὸς τοῦ ὁρθοδόξου πνεύματος δημιουργεῖται μία ἀμοιβαία διαλεκτικὴ σχέσις ἀλληλοσυμπληρώσεως καὶ ἀλληλοδιορθώσεως. Διὰ τῆς διαλεκτικῆς αὐτῆς συναρμόζονται εἰς ἴσορροπίαν τὸ πραγματικὸν καὶ τὸ ἐφικτὸν εἰς τὸν πλέον ὑψηλὸν δυνατὸν βαθμὸν καὶ συγκροτεῖται τὸ ἀξιολογικὸν καὶ κοινωνικὸν πλαίσιον ὑπάρξεως τῶν ὁρθοδόξων λαῶν.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι καὶ εἰς ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς Βίβλου, εἰς τὰ ὄποια ἐκφράζεται σαφέστερον ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ Θεοῦ, Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας ἀφ' ἐνός, καὶ «κόσμου» ἀφ' ἑτέρου, ἡ ἀντίθεσις δὲν νοεῖται δυαρχικῶς-γνωστικῶς, ἀλλὰ θεολογικῶς, χριστολογικῶς καὶ ἀνθρωπολογικῶς. Ἡ ἀπωσίς εἰναι ἐπιταγὴ τοῦ γεγονότος τῆς ἀποστασίας, τῆς πτώσεως, τῆς ἀμαρτίας. Ἀλλὰ καὶ μόνον εἰς τὸν χῶρον τοῦτον τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ δαιμονικοῦ ἡ ἀντίθεσις εἶναι πραγματική, ἐνῷ ἔχει ἀρθῆ εἰς τὸν χῶρον, δὲ ὄποιος καταλάμπεται ἐκ τῆς χάριτος καὶ τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀρσίς, ὡς ἔξισορρόπησις τῶν ἀντιθέσεων, βιοῦται πραγματικῶς ἐντὸς τῆς θεανδρικῆς Ἐκκλησίας, διότι ὁ ἀνθρωπός ἀποκτᾷ γηγενίαν αὐτοσυνειδήσιαν, δηλαδὴ ἐπίγνωσιν τῆς ἰδικῆς του θεανδρικῆς ὑποστάσεως.

Εἶναι ἀκόμη γνωστὸν ὅτι εἰς τὸν χῶρον, τὸν ὄποιον ἡ Ὁρθοδοξίας Ἐκκλησία δύναται νὰ δύνομασῃ κατ' ἔξοχὴν οἰκεῖον αὐτῆς, μετὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ Γνωστικισμοῦ, ἐκερδήθησαν τρεῖς ἀκόμη μεγάλαι μάχαι πνευματικαί, τὸ ἀποτέλεσμα τῶν δύοιων προσδιώρισεν ἔκτοτε ὄριστικῶς τὴν στάσιν ἔναντι τοῦ κόσμου καὶ ἐπομένως καὶ τὴν οἰκονομικὴν συμπεριφοράν. Ἐννοοῦμεν, πρῶτον, τὴν ἀπόρριψιν τοῦ δυϊσμοῦ τῶν Νεστοριανῶν· δι' αὐτῆς ἀποφεύγεται δὲ χωρισμὸς μεταξὺ θείου καὶ ἀνθρωπίου, μεταξὺ «ἴεροῦ» καὶ «βεβήλου» καὶ διασώζεται ἡ θεανδρικὴ ἐνότης. Μὲ τὴν ἀπόρριψιν τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ ἔπειτα διασώζεται τὸ ἀνθρώπι-

νον ἀπὸ τὴν «ἀπειλήν» του ὑπὸ τοῦ θείου καὶ ἀποφεύγεται ἡ διαμόρφωσις ἐνὸς μαγικοῦ ἱεροκρατικοῦ πολιτισμοῦ. Τέλος, ἡ διάφορος στάσις τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως εἰς τὸ ζήτημα τοῦ Πελαγιανισμοῦ ἀποδεικνύει ὅτι, ἐνῷ ἡ πρώτη εἶχεν ἀποδεχθῆ τὸ ὁρθὸν σωτηριολογικὸν μέτρον, ἡ δευτέρα, ἀντιδράσασα τὸν 5ον αἰῶνα βιαίως καὶ σπασμωδικῶς, ἀπεκάλυπτε πολὺ ἀργότερον, κατὰ τὸν χρόνον τῆς Ἀναγεννήσεως, ὅτι δὲν εἶχε κατανικήσει πραγματικῶς τὸν Πελάγιον· δηλαδὴ τὴν αὐτοπιστίαν, τὴν ἀλαζονικὴν αὐτάρκειαν ἐνὸς οὐτοπικοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Τοιουτορόπως ἡ Ἐκκλησία ἀποσαφηνίζει εἰς τὴν Ἀνατολὴν δογματικῶς τὴν ἐξ ἀρχῆς στάσιν τῆς ἔναντι τοῦ κόσμου· ἀπωθεῖ τὸν κόσμον δχι ὡς θείαν Δημιουργίαν, ἀλλὰ ὡς πτῶσιν. Πράττουσα δὲ τοῦτο τηρεῖ ρεαλιστικὴν στάσιν ἔναντι τοῦ κόσμου, φανερώνει δηλαδὴ ὅτι ἔχει ἐπίγνωσιν τῆς πτωτικῆς καταστάσεως του. Μόνον δὲ ἡ ἐπίγνωσις αὐτὴ παρακινεῖ εἰς κοσμοφυγήν καὶ ἐνίστε εἰς κοσμοφοβίαν. Συγχρόνως δῆμας βιοῦται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὸ γεγονός ἐκεῖνο, κατὰ τὸ ὄποιον δὲ Λόγος «προσλήψει σαρκὸς» ἡλευθέρωσε «πᾶσαν ἀνθρωπότητα». Προσλαβὼν τὴν ὕλην — τὴν «σάρκα τῆς Ἀναστάσεως» — προσλαμβάνει δὲ Χριστὸς δχι μόνον τὸν ἀνθρωπὸν, ἀλλὰ καὶ τὸν κόσμον ὀλόκληρον εἰς τὸ ἀναστάσιμον θαῦμα τοῦ ἀνακαίνισμοῦ. Ἡ πρόσληψις αὐτὴ βιοῦται ἰδιαιτέρως εἰς τὸ τελετουργικὸν σύστημα τῆς Ὁρθοδοξίας, εἰς τὸ ὄποιον ἐκφράζεται ἡ πεποίθησις, ὅτι δὲν ἐνανθρωπήσας Χριστὸς «ἀφθαρτίζει θεοπρεπέστατα ἀπαθανατίζων τὸ πρόσλημμα»¹¹. Μάλιστα εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας γίνεται ἡ ἀναφορὰ τοῦ κόσμου ὀλόκληρου εἰς τὸν Θεόν. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ νοεῖται καὶ ὡς ἐπαναφορά, δηλαδὴ ὡς ἀντιστροφὴ τῆς φορᾶς τοῦ κόσμου ἀπὸ τῆς κατευθύνσεως τῆς πτώσεως καὶ τῆς φυγῆς ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν κατεύθυνσιν τῆς παλινδρομήσεως πρὸς τὴν πηγὴν τῆς ὑπάρξεως καὶ τὸν ἐσχατολογικὸν προορισμὸν τοῦ κόσμου. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δύναται καὶ δὲν ἀνθρωπος

11. Κανὼν Μ. Σαββάτου, φδὴ Ε'.

νὰ προσλαμβάνῃ τὸν κόσμον. Καὶ μάλιστα ὅχι ἀπλῶς μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀποδοχῆς, ἀλλὰ τῆς μετοχῆς εἰς τὴν μυστικὴν καταλλαγὴν τῶν πάντων ἐν Χριστῷ.

Εἶναι χαρακτηριστικόν, δτὶ ἐκεῖνοι ἀκριβῶς ἐκ τῶν Ὁρθοδόξων, οἱ ὄποιοι θεωροῦνται ὡς οἱ κατ' ἔξοχὴν ἀρνηταὶ τοῦ κόσμου (οἱ ἀναχωρηταί, οἱ μυστικοί, οἱ νηπτικοί, οἱ ἡσυχασταί), εὗρον θαυμασίας εἰκόνας, διὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν ἐντὸς τῆς χάριτος τοῦ ἀναστάντος καὶ δοξασθέντος Κυρίου ἀναστροφὴν αὐτὴν τοῦ κόσμου πρὸς θαυμαστὴν πορείαν μεταμορφώσεως. Ὁ κόσμος τώρα περιέρχεται εἰς «μανικὸν ἔρωτα» ἀγαπητικῆς ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ φλογίζομένη εἰς τὴν ἔρημον ὑπὸ τοῦ θείου ἔρωτος ψυχὴ τοῦ ἀναχωρητοῦ αἰσθάνεται τελικῶς βαθεῖαν ἀληγορεγγύην πρὸς τὸν ὑλικὸν κόσμον καὶ δραματίζεται αὐτὸν, καθὼς καὶ τὸν ἀνθρωπὸν, νὰ μεταμορφώνεται εἰς φῶς. Καὶ δπως εἰς τὴν εἰκονογραφίαν ὁ homo terrenus, ὁ homo animalis γίνεται homo caelestis μὲ σῶμα, τὸ ὄποιον ἔχει χάσει τὸ βάρος καὶ τὸν ὅγκον του καὶ ἔχει γίνει πνεῦμα, οὕτω καὶ ὀλόκληρος ὁ ὑλικὸς κόσμος ἀποκαθίσταται διὰ τῆς θείας χάριτος εἰς τὴν ἐντελέχειάν του, ἡ ὄποια ἐπαναστρέψει αὐτὸν εἰς τὴν πορείαν τῆς τελειώσεως τοῦ προορισμοῦ του.

Ἡ ἀνωτέρω σύντομος ἐκτροπὴ ἡμῶν εἰς θεωρητικὰς παρατηρήσεις ἥτο ἀναγκαία, προκειμένου νὰ γίνη κάπως αἰσθητὸν τὸ θεολογικὸν βάθος, τὸ ὄποιον ἐμπνέει εἰς τὴν Ἀνατολὴν μίαν αἰσιόδοξον, καταφατικὴν στάσιν ἔναντι τῶν ἐπιγείων πραγμάτων, διάφορον ἐκείνης, τὴν ὄποιαν παρουσίασεν ἀνωτέρω ὁ MA. Εἶναι γνωστὸν δτὶ εἰς τὴν Δύσιν τὸ πρόσωπον τοῦ ἀναστάντος καὶ δεδοξασμένου Κυρίου ἐπεσκιάσθη ἐνίστε ύπὸ τῆς τραγικῆς εἰκόνος τοῦ πάσχοντος Χριστοῦ καὶ τοῦ δεινοπαθοῦντος ἀνθρώπου. «Οσον μεγάλος καὶ ἀν εἰναι ὁ κίνδυνος τῶν γενικεύσεων ἐνταῦθα, δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν δτὶ ὁ δυτικὸς Χριστιανισμὸς κατεπιέσθη τόσον ἀπὸ τὴν συναίσθησιν τῆς ἀνομίας καὶ τῆς ἀμαρτίας, ὡστε ἔλαβεν ἐντὸς τοῦ κόσμου καὶ τῆς Ἰστορίας τὴν γεῦσιν τῆς κολάσεως μᾶλλον, παρὰ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ ἀνθρωπὸς τῆς Δύσεως, τούλαχιστον μέχρι τῆς Ἀναγεν-

νήσεως καὶ πάλιν μετὰ τὴν Μεταρρύθμισιν, ἀντιλαμβάνεται τὴν ζωὴν ὡς ἀγῶνα κατὰ τῆς ἀμαρτίας· πᾶν δὲ τι πράττει τίθεται εἰς θετικὴν ἡ ἀρνητικὴν σχέσιν πρὸς τὴν ἀμαρτίαν, μόνον δὲ ἡ ἀποτελεσματικὴ ἀντίστασις εἰς τὸν πειρασμὸν ἐπιβεβαιοῦ τὴν χάριν. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν καὶ ἡ νίκη εἶναι τελικῶς νίκη τοῦ ἀνθρώπου μᾶλλον, παρὰ τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. «Ως ἐλέχθη, φαίνεται δτὶ ἡ φαουστικὴ Δύσις δὲν ἐλησμόνησεν ἐξ ὀλοκλήρου τὸν Πελαγιανισμόν, ἐκ τούτου δὲ ἐξηγεῖται καὶ ὁ ἀνθρωποκεντρικὸς οὐδικανισμός της. Εἰς τὴν Ἀνατολὴν, τούναντίον, χωρὶς νὰ ἀπολεσθῇ ἡ ἐπίγρωνασις τῆς πτώσεως καὶ τῶν συνεπειῶν της, ἐβιώθη ὑπὸ τοῦ Χριστιανοῦ κατὰ τρόπον ἔξαριτον τὸ ἔλεος καὶ ἡ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ, ἡ δύναμις τῆς Ἀναστάσεως καὶ ὁ θρίαμβος τοῦ Παντοκράτορος Χριστοῦ. Μὲ τὴν πεποίθησιν τῆς υἱοθεσίας, ὁ ἀνθρωπὸς διετήρησεν ἐν εἰδος ἀφελότητος καὶ παιδικότητος, ἡ ὄποια τοῦ ἐπιτρέπει ἀκόμη καὶ νὰ ἀτακτῇ, νὰ ἀμαρτάνῃ μετ' ἐμπιστοσύνης. Τοῦτο εἶναι ἵσως καὶ τὸ βαθύτερον βίωμα - μήνυμα ἐνὸς Ἀλέξη Ζορμπᾶ καὶ ὅχι ἡ ἀνάμνησις τοῦ ἀπολωλισμοῦ καὶ διονυσιασμοῦ, ὡς ὑπολαμβάνουν πόλλοι. Ἡ ὑπερνίκησις τοῦ φόβου κατὰ τὴν σχέσιν πρὸς τὰ ἐπίγεια πράγματα, εἶναι σημεῖον μετοχῆς εἰς τὴν Ἀνάστασιν.

Νομίζουμεν λοιπὸν δτὶ ἀκριβεστέρα ἐξέτασις τῶν πραγμάτων θὰ ἐπιβεβαιώσῃ μὲν τὴν βασικὴν θέσιν τοῦ MA, ὡς πρὸς τὴν διαπλαστικὴν ἐπιρροὴν τῶν πνευματικῶν δυνάμεων ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ εἰδικώτερον τοῦ οἰκονομικοῦ βίου εἰς τὸν χῶρον τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅχι δμως μονομερῶς, ἀλλὰ διαλεκτικῶς.

«Ο ἀκρότατος ἐξευτελισμὸς τοῦ Κοινωνικοῦ διὰ τοῦ Μεταφυσικοῦ», δ ὄποιος λέγεται δτὶ χαρακτηρίζει τὴν σκέψιν τοῦ Ντοστογιέφσκου¹², ἀπαντῷ πράγματι ὡς ἀπωθητικὴ διάθεσις εἰς

12. 'Ο Oswald Spengler (*Der Untergang des Abendlandes*, II, München 1923), ἀντιπαραβάλλων τὸν Ντοστογιέφσκου πρὸς τὸν Τολστόν, λέγει δτὶ δ πρῶτος ἀντιπροσωπεύει τὸ γήσιον δρθόδοξον πνεῦμα, ἐκεῖνο, τὸ ὄποιον «δὲν γνωρίζει προβλήματα», δὲν εἶναι «πεφωτισμένον», οὕτω «κοινωνικῶς προστρατολισμένον», «βλέπει πέραν τοῦ κοινωνικοῦ».

μίαν μερίδα όρθιοδόξων στοχαστῶν. Διὰ τὴν νοοτροπίαν αὐτὴν ἴσχυουν ἵσως δσα ὑποστηρίζει ὁ MA, δτι δηλαδὴ τὰ ἐπίγεια πράγματα θεωροῦνται «ἀδιάφορα» διὰ τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας· δτι δὲν ἐπιδεικνύεται ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ρύθμισιν τῶν ἐγκοσμίων βάσει ἡθικῶν ἐπιταγῶν· δτι δὲν χρησιμοποιοῦνται τὰ ἀγιαστικὰ μέσα καὶ αἱ πειθαρχικαὶ ἔξουσιαι τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν ποδηγέτησιν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου πρὸς ὀρισμένην κατεύθυνσιν· καὶ δτι ἐπικρατεῖ ἡ ἐναγώνιος προσήλωσις εἰς μόνην τὴν μέριμναν διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς κ.τ.λ. Εἶναι ἐν τούτοις ὑπερβολικὴ καὶ μονόπλευρος ἡ κατηγορηματικὴ θέσις τοῦ MA, κατὰ τὴν δποίαν «ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, παρατηθεῖσα ἀπὸ τοῦ νὰ προβάλῃ ὡρισμένας ἀξιώσεις εἰς τὸν κατὰ κόσμον βίον τῶν πιστῶν τῆς, αἱ δποίαι ὀδήγησαν ἐν τῇ Δύσει εἰς μεθοδικὴν βιοπολιτείαν, εἰς ἀσκητικὴν θέλησιν ἐργασίας, καὶ εὐθέως εἰς ἐπιβράβευσιν οἰκονομικῶν καὶ ἐπιχειρησιακῶν ἐπιτυχιῶν, ἐδημιούργησεν [ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία] ἀτμόσφαιραν βίου, δπου ἡ δύναμις τοῦ θρησκευτικοῦ παρέμεινε δεσμία ἐντὸς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου, χωρὶς νὰ δύναται νὰ διοχετεύῃ κανονιστικῶς ἡ ἀναγεννητικῶς εἰς τὸ κοσμικόν» (355).

Πᾶν ἐγκόσμιον τοῦ εἶναι ἀδιάφορον. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν θέλει νὰ «διορθώσῃ τὸν κόσμον τῆς πραγματικότητος», καθ' δσον μάλιστα «μία θρησκεία, ἥτις ἔξαντλεῖται εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, ἔχει παύσει νὰ εἶναι θρησκεία» (αὐτόθι 235). «Ο Ντοστογέφσκυ εἶναι ὁ ἄγιος. Ο Τολστόι, τούναντίον, εἶναι ὁ ἐπαναστάτης, ὁ Μπολσεβίκος (αὐτόθι 236). Ἐνῷ «ἡ ἐπομένη χιλιετία ἀνήκει εἰς τὸν Χριστιανισμὸν τοῦ Ντοστογέφσκυ (δποία αἰσιοδοξία τὴν ἐπομένην τῆς ἐπαναστάσεως!), «ὁ Χριστιανισμὸς τοῦ Τολστοῦ ἡτο μία παρεξήγησις»: «Ωμίλει περὶ Χριστοῦ καὶ ἡνόντος τὸν Μάρκο» (αὐτόθι 237). Η τοιαύτη δὲ ἀντίληψις τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς κοινωνικῆς ἐπαναστάσεως, εἶναι ἀντίληψις δυτική, διεσπαρκή, εἶναι «ο ἀκρότατος ἔξευτελισμὸς τοῦ Μεταφυσικοῦ διὰ τοῦ Κοινωνικοῦ» (αὐτόθι 236). Αἱ ἐρμηνεῖαι αὐτοὶ τοῦ O. Spengler εἶναι μὲν ἐνδιαφέρουσαι, δὲν ἀποδίδουν δμως αὐθεντικῶς τὸ πνεῦμα τῶν δύο μεγάλων συγγραφέων. Διὰ τὸ δλον πρόβλημα βλ. Σ. 'Αγουρίδου, 'Η ἐπὶ τοῦ "Ορους Ὀμιλία τοῦ Ἰησοῦ, 'Αθήνα 1975, σ. 32 ἐξ.

Εἶναι φανερόν, δτι ἡ στάσις μᾶς μερίδος — ἡ ἄπωσις, ἡ ἀσκητικὴ κοσμοφυγή — γενικεύεται, καὶ μάλιστα εἰς βάρος τῆς ἰστορικῆς πραγματικότητος, τὴν δποίαν δμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραβλέπῃ μία θεώρησις τῶν πραγμάτων ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τῆς Realsoziologie. 'Η δυσχέρεια ἐκτιμήσεως τῶν πραγματικῶν δεδομένων δφεύλεται ἵσως καὶ εἰς τὸν ἐθισμὸν τῶν δυτικῶν συγγραφέων νὰ κρίνουν τὰ πάντα ὑπὸ τὸ νομικιστικὸν πρᾶσμα τῆς διαμάχης τῶν ἔξουσιῶν (ἰδίᾳ μεταξὺ 'Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας). Φυσικὸν εἶναι τότε νὰ θεωρῆται ἀπεξενωμένη τοῦ κόσμου μία 'Ἐκκλησία, ἡ δποία, ὡς ἡ κατ' Ἀνατολάς, ἀπέφυγε νὰ διεκδικήσῃ κοσμικὰς ἔξουσίας καὶ νὰ ὑποτάξῃ τὸν καθ' ἡμέραν βίον εἰς ἓν, τρόπον τινά, παρακρατικὸν σύστημα καθορισμοῦ τῆς συμπειφορᾶς ἡ ἀκόμη νὰ ὑποκαταστήσῃ καὶ αὐτὸ τὸ Κράτος. 'Ο ἕδιος δμως δ MA λέγει εἰς ἔτερον σημεῖον τῆς μελέτης του δτι εἰς τὴν Ἀνατολὴν παρετηρήθη θεολογικοποίησις τῶν πάντων. Τοῦτο εἶναι μὲν ὑπερβολικόν, καταδεικνύει δμως τὴν δρήθην κατεύθυνσιν. 'Ἐὰν ἡτο διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἀδιάφορον τὸ ἐγκόσμιον, δὲν θὰ ὑπῆρχε τάσις θεολογικοποίησέως του. 'Η τάσις δμως ἀκριβῶς ἀποδεικνύει τὴν πρόσληψιν τοῦ σύμπαντος εἰς τὸν χῶρον τῆς χάριτος. Καὶ διὰ τῆς προσλήψεως αὐτῆς τελεσιουργεῖται, δχι ἔξουσιαστικῶς καὶ καταπιεστικῶς, ἀλλὰ εἰς τὴν σιωπὴν τοῦ μυστηρίου, ἡ βαθμιαία μεταμόρφωσις τοῦ κόσμου εἰς Βασιλείαν Θεοῦ: «Χύνια χρόνια τὸ Βυζάντιο, σὲ κάθε φάση τοῦ ἰστορικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ του βίου, πραγματοποιεῖ τὴν πρόσληψη τοῦ φυσικοῦ, τοῦ ἀλογού καὶ ἀγελαίου, καὶ τὴ μεταμόρφωσή του σὲ κοινωνία καὶ ἱερὴ Ἰστορία καὶ θεανθρωπότητα, δηλαδὴ σὲ 'Ἐκκλησία», διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ τοιουτοτρόπως «ἡ ἰστορικὴ σάρκωση τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος»¹³ (ἡ πρόσληψις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Λόγον καὶ ἡ θέωσις τοῦ προσλήμματος).

Δι' δσων λέγομεν κατωτέρω, παρακολουθοῦντες ἐπὶ μέ-

13. Χρ. Γιανναρᾶ, *Τὸ προνόμιο τῆς ἀπελπισίας*, 'Αθήνα 1973, σ. 102.

ρους ἐκφάνσεις τοῦ βίου τῶν ὄρθιοδόξων, γίνεται, ὡς ἔλπιζομεν, ἀρκούντως φανερὰ ἡ τοιαύτη διαλεκτικὴ μεταξὺ προσλήψεως καὶ ἀπώσεως τοῦ κόσμου.

'Η διαλεκτικὴ μεταξὺ ἴδαινικοῦ καὶ πραγματικότητος.

'Η διαλεκτικὴ μεταξὺ προσλήψεως καὶ ἀπώσεως τοῦ κόσμου γίνεται ἐναργεστέρα, ἐὰν ἔξετασθῇ ὡς διαλεκτικὴ μεταξὺ ἴδαινικοῦ καὶ πραγματικότητος εἰς τὴν ἴστορίαν τῆς 'Εκκλησίας.

Ο ΜΑ ὑποστηρίζει ὅτι μία κοινωνιολογικὴ ἔρευνα τῆς 'Ορθοδοξίας δὲν εἶναι δύνατὸν νὰ καταλήξῃ εἰς συμπεράσματα διάφορα ἐκείνων, εἰς τὰ δποῖα ἥχθη ἡ Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας κατὰ τὴν ἔξετασιν τῶν 'Ομολογιῶν τῆς Δύσεως. 'Ακόμη, λέγει, καὶ ἀν ἀγνοήσωμεν τὰς οἰκονομικάς, βιολογικάς, κλιματολογικάς καὶ πολιτιστικάς ἐν γένει συνθήκας τῆς 'Ανατ. Εὐρώπης, θὰ φθάσωμεν εἰς τὰ αὐτὰ συμπεράσματα, εἰς μόνην τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς 'Ορθοδοξίας βασιζόμενοι (369). 'Ως παράδειγμα λαμβάνει τὴν ἔλλειψιν τῆς διδασκαλίας περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ εἰς τὴν ὄρθιοδοξὸν Δογματικὴν, διδασκαλίας, ἡ δποῖα ὑπῆρξε, κατὰ τὴν γνωστὴν θεωρίαν τοῦ Max Weber, τόσον ἀποτελεσματικὴ εἰς τὸν χῶρον τοῦ Καλβινισμοῦ διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἥθους τῆς ἐνδοκοσμικῆς ἀσκήσεως καὶ τὴν ἐνθάρρυνσιν τῆς ἀποταμιευτικῆς καὶ ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητος (354). 'Εκ τῆς ἔλλειψεως αὐτῆς, καὶ λόγῳ τῶν λοιπῶν χαρακτηριστικῶν, τὰ δποῖα ἀποδίδει ὁ ΜΑ εἰς τὴν 'Ορθοδοξίαν, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω (ἀμεσότης θρησκευτικοῦ βιώματος, ἀσημαντότης ἐγκοσμίων πραγμάτων κ.τ.λ.), οὐδεμίαν θὰ ἔπρεπε νὰ εἴχειν ἀναπτύξει ἀποφασιστικῆς σημασίας θετικὴν παρέμβασιν εἰς τὴν οἰκονομίαν τῆς 'Ανατολῆς ἡ 'Ορθοδοξία. 'Ανάγκη λοιπὸν νὰ παρακολουθήσωμεν πλησίεστερον τὸ πρόβλημα τοῦτο. Λαμβάνομεν ὡς ἀφετηρίαν τὴν συμπεριφορὰν ἔναντι τοῦ πλούτου.

'Η ἴδαινικὴ στάσις τοῦ Χριστιανοῦ ἔναντι τοῦ πλούτου ὀρί-

ζεται εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, ἢν ὅχι κατηγορηματικῶς, πάντως ἀρκούντως σαφῶς. Εἶναι ἐξ ἄλλου γνωστόν, πῶς ἐτέθη καὶ πῶς ἀντεμετωπίσθη τὸ πρόβλημα τοῦ πλούτου καὶ τῶν συναφῶν ζητημάτων (ἰδιοκτησία, κοινοκτημοσύνη, ἀκτημοσύνη κ.λπ.) εἰς τὴν πρώτην 'Εκκλησίαν¹⁴. 'Εκ τῶν σταθεροποιηθέντων ἐν συνεχείᾳ ρευμάτων διακρίνομεν δύο κυρίας στάσεις, ἔκαστη τῶν δποίων πάλιν ἐμφανίζει διαφόρους βαθμοὺς ἐντάσεως. Τὰς ἀναφέρομεν ἀπλῶς, διότι τὰς προύποιθετομεν ὡς ἀρκούντως γνωστάς. 'Η μία στάσις, κινουμένη ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῆς ἀπώσεως, ἀπορρίπτει ὅχι μόνον τὸν πλοῦτον, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν μορφὴν ἰδιοκτησίας (π.χ. τὴν δουλείαν). Εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν φιλολογίαν, τὴν προερχομένην ἐκ τῆς τάσεως αὐτῆς, εύρεσκομεν ἀπέραντον πλῆθος ἐντυπωσιακῶν ἐκφράσεων, ἀκόμη καὶ νεοφανῶν ὅρων, διὰ τῶν δποίων ἀποκαλύπτονται λίγαν ἐνδιαφέρουσαι ψυχικαί, ἀλλὰ καὶ κοινωνικαὶ καταστάσεις, διερμηνεύουσαι τὴν ἀπορριπτικὴν αὐτὴν στάσιν ἔναντι τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν. 'Ενταῦθα παρατηρεῖται πάντως μία σημαντικὴ διάκρισις: "Αλλοι μὲν δέχονται τὰ ὑλικὰ πράγματα ὡς ἀγαθά, διότι προέρχονται ἐκ τοῦ Θεοῦ, παραιτοῦνται δμως αὐτῶν πρὸς ἐπιδίωξιν ἀνωτέρου τινὸς σκοποῦ, ἐνῷ ὅλοι ἀποστρέφονται τὰ ὑλικὰ πράγματα ὡς φύσει κακά. 'Η τελευταία - δυαρχικήτοποθέτησις παρατηρεῖται μεταξὺ αἱρετικῶν κυρίως κύκλων, κατεδικάζετο δὲ πάντοτε ὑπὸ τῆς 'Εκκλησίας. 'Η προηγουμένη τάσις χρησιμοποιεῖ ἐπίσης πολλάκις λίγαν ἀρνητικούς χαρακτηρισμούς. Αὐτοὶ δμως δὲν πρέπει νὰ λαμβάνωνται ἐν ἀπολύτῳ ἐνοίᾳ, καθ' ὅσον ἀναφέρονται εἰς τὸν «κόσμον» ἐν τῇ καταστάσει τῆς πτώσεως. 'Ενιστε ἡ ἀπόρριψις τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν συνοδεύεται ἀπὸ ἔξυμνησιν τῆς πτωχείας καὶ τῶν θλίψεων. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶναι εὐλόγως ἀπαραίτητον εἰς τὸν

14. 'Εκ τῶν νεωτέρων σχετικῶν μελετῶν βλ. 'Αρχιμ. Νεκταρίου Χατζημιχάλη, *Αἱ περὶ ιδιοκτησίας ἀπόφεις ἐν τῇ 'Εκκλησίᾳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, Θεσσαλονίκη 1972. Πρβλ. Σ. 'Αγουρίδου, *'Η κοινοκτημοσύνη ἐν τῇ πρώτῃ 'Εκκλησίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1963.

δυσχερῆ ἀγῶνα φυγῆς ἀπὸ τὴν Ἑλεῖν τοῦ «χοίκου» «φρονήματος τῆς σαρκός», ἢ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἀντοχῆς τοῦ δοκιμαζομένου σώματος τῆς Ἐκκλησίας¹⁵. Η ἑτέρα τάσις, διαπνεομένη ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς προσλήψεως, δὲν ἀποκλείει τὴν δυνατότητα νὰ σωθῇ καὶ ὁ πλούσιος¹⁶. Δεχομένη τὸν Θεὸν ὡς Δημιουρ-

15. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας ὁ Μοναχισμὸς μεταβαίνει, ὡς ἐλέχθη, εἰς ἓνα περισσότερον λιτὸν καὶ ἀσκητικὸν τρόπον ζωῆς, δὲ διπλοῖς μάλιστα ἔξιδναικεύεται διὰ τοῦ κηρύγματος δυναμικῶν ἱεραποστόλων τῆς ἐποχῆς, ὡς π.χ. τοῦ Ἀγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ καὶ τοῦ μοναχοῦ Χριστοφόρου Παπουλάκου. 'Η τοιαύτη ἔξιδναικεύεται εἶναι εὐλογὸν δὲ τι εὑρίσκεις μεγάλην ἀπήχησιν εἰς τὰς ψυχὰς τοῦ πλήθους τῶν καταδυνατευομένων. 'Ἐνδεικτικὰ διὰ τὸ πνεῦμα τοῦτο εἶναι δσα θέτει εἰς τὸ στόμα τοῦ Παπουλάκου δι μυθιστοριγράφος αὐτοῦ Κ. Μπαστιᾶς ('Ο Παπουλάκος, Ν. 'Υδρη 1952, σ. 223): «Σᾶς λέω ἀκόμα πῶς δὲ πλοῦτος εἶναι κρῖμα, γιατὶ μὲ τὸν ἵσιο δρόμο τοῦ Χριστοῦ κανένας δὲν ἔγινε πλούσιος. 'Η κάπιον ἀδίκησεν ἢ δλους μαζί, καὶ γιὰ τοῦτο δὲ Χριστὸς λογαριάζει κριματισμένον τὸν πλούτον καὶ κλειστήν γι' αὐτὸν τὴ Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν. Μὴ ζητάτε λοιπὸν τὸ κρῖμα καὶ τὴν ἀνομία γιὰ νὰ φάτε πλουσιώτερα ἀπὸ τὸν διπλανό σας... Κι' δταν δὲ Χριστιανὸς ἔχει αὐτὰ τὰ δύο (ψωμὶ καὶ νερῷ) κι ἔνα κομμάτι ροῦχο... τὸ παραπάνω εἶναι χάρισμα τοῦ Σατανᾶ. Χαρῆτε λοιπὸν τὴ φτώχεια σας καὶ μὴ βαρυγνωμάτε, γιατὶ βλάστημο στόμα, βαρειά καρδιά καὶ δίψα γιὰ τὸ ἄγαθό τοῦ κόσμου τούτου, ἔχουνε μόνο δσοι χάσανε ἀπ' τὰ μάτια τοὺς τὴν εἰκόνα τούρανοῦ». 'Ἐν σαφῇ δὲ ἀντιθέσει πρὸς τὴν γνωστὴν καλβινικὴν ἀντίληψιν λέγεται εἰς τὸ αὐτὸ δργον (σ. 110): «'Οποιος σᾶς λέει πῶς τὸ πολὺ βιός εἶναι εὐλογία Θεοῦ σᾶς ξεγελᾷ. Τὸ χρυσάφι εἶναι ἡ μεγάλη ἀρματωσιά τοῦ Σατανᾶ κι' αὐτὸ σπρώχνει τὸν ἀνθρώπο στὸ φέμα, στὴν κλεψιά, στὴν μοιχεία, στὴν ἀπονίᾳ καὶ στὸ φόνο. Μάθε πῶς σκοπὸς τῆς ζωῆς μας εἶναι ἡ δόξα τοῦ Κυρίου καὶ πῶς μονάχος ὁ ὑπνος τοῦ δίκαιου καὶ τοῦ φτωχοῦ εἶναι ἡσυχος». Πρβλ. καὶ Δ. Τσάκωνα, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὸν Νέον Ἐλληνισμόν*, Ἀθῆναι 1958, σ. 115 καὶ 136. Βλ. ἐπίσης Μ. Γκιόλια, 'Ο Κοσμᾶς Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχὴ του', Ἀθῆναι 1972, δπου καὶ συλλογὴ Διδαχῶν τοῦ ἱεραποστόλου τῶν σκλαβωμένων 'Ορθοδόξων. Διὰ τὴν ἐπιφυλακτικὴν στάσιν ἔναντι τοῦ πλούτου βλ. ἐπίσης Γ. Ροδίτη, *Χριστιανισμὸς καὶ πλούτος*, Ἀθῆναι 1970, καὶ N. Ψαρούδην, 'Η ἐπανάσταση τῆς ἀγάπης', Ἀθῆναι 1966.

16. 'Η ἀρχὴ αὕτη ἐκφράζεται εἰς βασικὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα, ὡς π.χ. τὸ δργον τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Τίς δ σωζόμενος πλούσιος*, ἢ τοῦ M. Βασιλείου, *Πρόδης τοὺς πλουτοῦντας*.

γὸν τοῦ παντὸς καὶ χορηγὸν παντὸς ἀγαθοῦ, καὶ μάλιστα μετὰ δαψιλείας, μεταβέτει τὸ πρόβλημα ἀπὸ τῆς φύσεως τοῦ πλούτου εἰς τὴν προαίρεσιν τοῦ ἀνθρώπου. 'Ο πλοῦτος τρόπον τινὰ οὐδετεροποιεῖται, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ πτωχεία· οὐδεὶς σφέται διὰ μόνον τὸν λόγον δτι εἶναι πτωχός, ἀλλὰ καὶ οὐδεὶς θὰ ἀπωλεσθῇ διὰ μόνον τὸν λόγον δτι εἶναι πλούσιος· «ὅ πλοῦτος δργανόν ἔστι· δύνασαι χρῆσθαι δικαιώς αὐτῷ, πρὸς δικαιοσύνην καθυπηρετεῖ», βεβαιώνει Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς¹⁷. «Ο γὰρ πλοῦτος τῷ ἰδίῳ λόγῳ οὐδὲ ἀγαθὸς οὐδὲ φαῦλος τυγχάνει, ἀλλὰ τῇ προαίρεσι τοῦ χρωμένου εἰς ἑκάτερα κρίνεται... οὔτε ἡ πενία κακόν, οὔτε δὲ πλοῦτος φαῦλος» κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον¹⁸. 'Ἐνῷ κατὰ τὸν Χρυσόστομον «οὐδὲν δὲ πλοῦτος ἀγαθόν, οὐδὲν δὲ πενία κακόν, ἀλλ' ἀδιάφορά ἔστι πράγματα»¹⁹.

'Επὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τούτων διεμορφώθη ἔκτοτε ἡ σχετικὴ κοινωνικὴ καὶ ἡθικὴ διδασκαλία τῆς Ὁρθοδοξίας. 'Η διδασκαλία αὐτῆς, καίτοι δὲν ἀπεκρυσταλλώθη εἰς ὡλοκληρωμένον σύστημα ἀμέσου ἐπηρεασμοῦ τῶν οἰκονομικῶν πραγμάτων, ὑπῆρξεν ὁπωσδήποτε διαπλαστικὴ τῆς κοινωνίας εἰς βάθος. Δύναται δὲ νὰ λεχθῇ δτι, παρ' δληγη τὴν κατὰ τὰ ἀνωτέρω σχετικὴν ἡθικὴν οὐδετεροποίησιν τοῦ πλούτου, τὸ ἥθος τῶν Ὁρθοδόξων διέπεται γενικῶς ὑπὸ ἐπιφυλάξεως ἔναντι αὐτοῦ. 'Οπωσδήποτε, δὲ πλοῦτος δὲν ἐδικαιάωθη σωτηριολογικῶς (π.χ. ὡς ἐπιβεβαιωτικὸς τῆς εύνοίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐκλογῆς, τοῦ προορισμοῦ εἰς σωτηρίαν), οὔτε ἐπειδιώχθη νομιμωπότησις τῆς ἴδιοκτησίας ὡς ἀναποστάτως συνδεδεμένης μετὰ τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου. Μὲ ἀλλούς λόγους, ἡ Ὁρθοδοξία δὲν «ένεδύσε τὸν μαμωνᾶν δι' ἀμφίων ἱερατικῶν», προκειμένου νὰ «καμουφλάρῃ» τὴν πραγματικὴν φύσιν του καὶ νὰ διευκολύνῃ τοιουτοτρόπως τὴν πανηγυρικὴν εἰσοδόν του εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Τούναντίον μάλιστα, καίτοι γνωρίζει δτι

17. Κλήμ. Ἀλεξ., *Τίς δ σωζόμενος πλούσιος* 14, PG 9, 617C.

18. M. Ἀθανάσιον, *Ὀμιλ. εἰς τὸ κατὰ Λουκ. 19, 36*, PG 28, 1037A.

19. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ὀμιλία εἰς Β' Θεσ. 2, 4*.

‘Ακόμη ίσχυρότερον οίκονομικῶς κατέστη, ὡς ἦτο φυσικόν, τὸ πατριαρχεῖον τῆς αὐτοκρατορικῆς πρωτευούσης, ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως. Ἔσοδα ἐκ τεραστίας ἀκινήτου περιουσίας, ἀγροτικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀστικῆς, ἐκ παραγωγικῶν μονάδων (μύλων, οἰνοποιείων κ.τ.λ.), ἐκ κρατικῶν ἐπιχορηγήσεων καὶ διευκολύνσεων (φορολογικαὶ ἀπαλλαγαὶ κ.τ.λ.), καθὼς καὶ ἐκ προσφορῶν τῶν ἐπισκοπῶν καὶ τῶν πιστῶν, ἐδημιούργησαν οίκονομικὸν δυναμισμόν, λίαν αἰσθητὸν εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Βυζαντίου²³. Ἡ καθιέρωσις δὲλλωστε τοῦ ἀξιώματος τοῦ «Οίκονό-

Φαραὼ» τὴν εὐχέρειαν παρεμβάσεων καὶ εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ Κράτους, ἐνίστηται κατὰ τρόπον ὑποδηλοῦντα τὴν διάθεσιν ἀστήσεως τῆς ἀποστολῆς των μὲν γνώμονα τὴν ἔξασφάλισιν ἔξουσιας κοσμικῆς. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ αὐτοῦ Θεοφίλου, διὰ τὸν δόπον λέγεται (Παλλαδίου, Διάλογος περὶ τοῦ βίου Ἰωάννου τοῦ Χρονοστόρου 7, PG 47, 25): «Συνέβη οὖν κατ’ ἐκεῖνον καιροῦ κληρικοὺς εἶναι τοῦ Θεοφίλου ἐν τῇ Κων.] πόλει προαγοράζοντας τῶν χειροτονουμένων ἀρχόντων τὰς προαγωγὰς ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ διοικήσει, τὰς εἰς αὐτὸν [τὸν Θεοφίλον] εὐνοίας περιποιουμένους, ἐπ’ ὀλέθρῳ τῶν αὐτὸν λυπούντων». Ομοίως διὰ τὸν Ἀλεξανδρείας Κύριλλον λέγεται δὲτι ὁ Διοικητὴς τῆς Αἰγύπτου «Ορέστης καὶ πρότερον ἐμίσει τὴν δυναστείαν τῶν ἐπισκόπων [τῆς Ἀλεξανδρείας], δὲτι παρηροῦντο [ἴδιοποιοῦντο] πολὺ τῆς ἔξουσίας τῶν ἐκ βασιλέως ἄρχειν τεταγμένων, μάλιστα δὲ δὲτι καὶ ἐποπτεύειν αὐτοῦ τὰς διατυπώσεις [διαταγάς] Κύριλλος ἐβούλετο» (Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἰστορία 7, 13, 9° πρβλ. 7, 7, 4). Παρόμοια λέγονται καὶ δι’ ἄλλους ἐπισκόπους, οἱ δόποιοι «έσωτῶν τὴν χώραν μᾶλλον ἢ τῶν κρατούντων εἶναι» ἔλεγον! Βλ. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλ. Ἰστορία, Ἀθῆναι 1948, σ. 169, σημ. 13. Πρβλ. ἀναλόγους πληροφορίας καὶ εἰς Λεοντίου, Βίος Ἰωάννου τοῦ Ἑλεήμονος, ἔκδ. Gelzer, σ. 19, 5, καὶ K. Ἀμάντου, Ἰστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, Α', Ἀθῆναι 1963, σ. 61.

23. Διὰ τὴν ἐν γένει οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς Ἐκκλησίας βλ. I. Παπαδόπολού, «Τὰ ἵερά χρήματα κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν περίοδον», ἐν Ἐπειτηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 19 (1949), σ. 189-193. M. Winkler, «Einkommensverhältnisse des Kleeruz im christlichen Altertum», ἐν Theologisch-Praktische Monatschrift 10 (1900), σ. 6. ἔξ. E. Herman, «Zum kirchlichen Benefizialwesen im byzantinischen Reich», ἐν Studi Byzantini 5 (1939), σ. 657-671. Τοῦ αὐτοῦ, Das bischöfliche Abgabewesen im Patriarchat von Kon-

μου» καὶ ἡ ἴδιαιτέρα τιμὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰσχύς, τὰς ὅποιας ἀπέκτησεν οὗτος εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, μαρτυροῦν τὸν πλοῦτον αὐτῆς²⁴. Ἀνάλογος ὑπῆρξεν ἡ ἔξτιλεξις καὶ εἰς τὰς λοιπὰς Ὁρθοδόξους Ἐκκλησίας.

Περισσότερον χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ οἰκονομικὴ πραγματικότης εἰς τὸν χῶρον τοῦ Μοναχισμοῦ. Ἀπαρασάλευτος μὲν παρέμεινε πάντοτε ἡ ὑποχρέωσις τῆς ἀκτημοσύνης καὶ τῆς πτωχείας τοῦ μοναχοῦ, πολὺ ἐνωρὶς δῆμως ἀπεδεσμεύθη τῆς ὑποχρεώσεως ταύτης ἡ Μονή. Τοιουτοτρόπως κατέστη δυνατὸς δι συνδυασμὸς (συμβιβασμός)· πτωχὸς μοναχὸς εἰς πλουσίαν Μονήν!

Εἶναι ἐνδεικτικὸν διτὶ καὶ αὐτὸς δ αἰγυπτιακὸς μοναχισμός, δι τόσον ἀσκητικός, εὑρέθη ἐξ ἀρχῆς σχεδὸν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ λάβῃ σαφῆ στάσιν ἔναντι τῶν ὑλικῶν πραγμάτων. Ἡδη δ πρωτόπορος μέγας διδάσκαλος τῆς ἐρήμου Παχώμιος ἔσπευσε νὰ δργανώσῃ τὴν τεραστίαν μοναστικήν του πολιτείαν κατὰ τρόπον, τὸν δόπον — συμφώνως πρὸς τὰ σύγχρονα δεδομένα ἐπιχειρησιακῆς δράσεως — μόνον μία καθαρῶς ὁρθολογιστικὴ τεχνικο - οἰκονομικὴ ἀντίληψις ἥτο δυνατὸν νὰ ὑπαγορεύσῃ. Ο

stantinopel vom XI. bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts», ἐν *Orientalia Christiana Periodica* 5 (1939), σ. 434-513. A. Knecht, *System des justinianischen Kirchenvermögensrechtes*, Stuttgart 1905. A. Vasiliev, *Justin the First. A Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, Cambridge Mass. 1950, σ. 252-253, 344.

24. Τὸ ἀξιώματα τοῦ οἰκονόμου, τὸ δόπον ὑπονοεῖται εἰς τοὺς Κανόνας 7 καὶ 8 τῆς ἐν Γάγγρᾳ Συνόδου, καθιεροῦται σαφῶς ὡς ὑποχρεωτικὸν δι’ ἔκαστην ἐπισκοπὴν ὑπὸ τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνος (Κανὼν 26). Ο 2ος Κανὼν τῆς ἀντῆς Συνόδου, ἀπαγορεύων τὴν χορήγησιν τοῦ ἀξιώματος τούτου ἀντὶ χρημάτων, ὑπονοεῖ καὶ τὴν ὑπαρξίν καὶ τὴν ἀξίαν αὐτοῦ! Εἰναι γνωστὸν διτὶ δοκιμόμοις πλουσίων ἐπισκοπῶν ἡ ναῶν διέθετε διάκληρον ἐπιτελεῖσθαι συνεργατῶν. Ο Ιουστίνιανδος (Cod. 12, 24) ὁρίζει εἰς 100 τοὺς «χαρτουλαρίους» (βιογθούς) τοῦ οἰκονόμου τῆς Ἀγίας Σοφίας. Τοῦτο δηλοῖ τὴν ἔκτασιν τῆς περιουσίας τῆς «Μεγάλης Ἐκκλησίας», ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιμέλειαν περὶ τὴν διαχείρησιν αὐτῆς. Πρβλ. H. G. Beck, *Kirche und theolog. Literatur im byz. Reich*, München 1959, σ. 100 ἔξ.

πολυπληθής καρπὸς τῆς ἀσκητικῆς ἐκείνης γοητείας, ἵσως καὶ τῆς μαζικῆς μανίας, ἐπέβαλε τὸν «χημισμὸν μεταποιήσεως» τοῦ ἰδανικοῦ εἰς δημιουργικὸν ρεαλισμόν: Οἱ 50.000 περίπου μοναχοὶ ἀπετέλουν ὅχι μόνον κοινότητα, ἡ δποίᾳ ἔπρεπε νὰ καλύψῃ τοὺλάχιστον τὰς στοιχειώδεις βιωτικάς της ἀνάγκας, ἀλλὰ καὶ τεράστιον ἔργατικὸν δυναμικόν, τὸ δποῖον ἔπρεπε τάχιστα νὰ ἀπασχοληθῇ καὶ νὰ δραστηριοποιηθῇ ἐπωφελῶς. Τοιουτοτρόπως ὀργανώθησαν τὰ περίφημα ἐκεῖνα βιοτεχνικά ἔργαστρια πλήρους ἔξειδικεύσεως, ἀπεκτήθη ἰδιόκτητος ἐμπορικὸς στόλος καὶ ἐκινήθησαν αἱ διαιδικασίαι ὁμαλῶς λειτουργούσης ἀγορᾶς²⁵.

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς περίπου βάσεως ἐκινήθη γενικῶς καὶ ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ ἀναχωρητισμοῦ εἰς τὸ μοναστικὸν Κοινόβιον. Αὕτη δμας, πέραν τῶν οἰκονομικῶν κινήτρων, εἶχεν, ὡς φαίνεται, καὶ πολιτικὰ (ἀνεξαρτήτως βεβαίως τῶν καθαρῶν ἔκκλησιαστικῶν - θεολογικῶν βάσεων τοῦ Κοινοβίου). Ὁ ἀναχωρητισμός, στερούμενος δομῆς καὶ συνοχῆς, δὲν ἦτο εὔκολον νὰ ἐλεγχθῇ, νὰ πειθαρχηθῇ καὶ νὰ δραστηριοποιηθῇ πρὸς ὀρισμένην κατεύθυνσιν. Τοῦτο κατέστη ἐμφανὲς ἴδιαιτέρως κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τῆς εἰκονομαχίας, τὸν 8ον αἰῶνα. Κατὰ τὴν δευτέρων φάσιν, τούναντίον, δ μοναχισμός, συστειρωμένος πλέον εἰς Κοινόβια μὲ σημαντικὸν πλοῦτον καὶ ἀρτίαν ὄργανωσιν, ἀποδεικνύεται λίαν ἀποτελεσματικὸν ὄργανον διὰ τὴν ἀσκησιν ὀρισμένης πολιτικῆς ἐπὶ τῶν ἔκκλησιαστικῶν, ἐν μέρει δὲ καὶ ἐπὶ τῶν κρατικῶν ὑποθέσεων. Πρότυπον πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν ὑπῆρξεν ἡ ἱστορικὴ Μονὴ τοῦ Στουδίου²⁶.

Καίτοι πρέπει νὰ εἴμεθα ἐπιφυλακτικοὶ ἔναντι στατιστικῶν ὑπολογισμῶν δι' ἀπομεμακρυσμένας ἐποχάς, δυνάμεθα νὰ

25. Πρβλ. Carl Andresen, *Die Kirchen der alten Christenheit*, Stuttgart 1971, σ. 435. Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ἐμπεριέχει καὶ ἡ πρόσφατος ἔργασία τοῦ F. Ruppert, «Arbeit und geistliches Leben im pachomianischen Mönchtum», *Ostkirchliche Studien* 24, 1 (1975), σ. 3-14.

26. H. G. Beck, ἔκθ' ἀνωτ., σ. 127.

θεωρήσωμεν ὡς πλησίον τῆς πραγματικότητος τὴν πληροφορίαν, διτὶ ἡ σταδιακὴ αὔξησις τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας εἶχε φθάσει, κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου, εἰς σημεῖον, ὥστε τὸ ἡμισυ περίπου τῆς γῆς νὰ ἀνήκῃ εἰς τὰς Μονάς, ἐνῷ μέγιστος μέρος τοῦ ὑπολόίπου εἶχε σφετερισθῇ ἡ τάξις τῶν «δυνατῶν», ὡς θὰ ἔδωμεν κατωτέρω²⁷. Ἡ τοιαύτη ἐπέκτασις τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἡ μετατροπὴ ἐλευθέρων γεωργῶν εἰς «εροδόδυλους» (δουλοπαροίκους τῶν Μονῶν) ἐπέτρεψεν εἰς τὸν μοναχισμὸν νὰ ἐλέγχῃ εἰς εὑρεῖαν ἔκτασιν τοὺς βασικοὺς συντελεστὰς τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας: τὴν γῆν καὶ τὸ ἔργατον δυναμικόν. Τάξις συνεπείας διὰ τὴν δομὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῆς Αὐτοκρατορίας θὰ παρακολουθήσωμεν εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον²⁸. «Οσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον, δυνάμεθα γενικῶς νὰ εἴπωμεν διτὶ αἱ δομαὶ εἰς τὴν σχέσιν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὰ οἰκονομικὰ πράγματα παραμένουν ἐν πολλοῖς αἱ αὐταῖς. Ἐπέρχονται, ἐν τούτοις, καὶ ἀξιοσημείωτοι διαφοροποιήσεις, διφειλόμεναι κυρίως εἰς τὴν στάσιν τοῦ ἀλλοθρήσκου κυριάρχου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἐν γένει δεινὰ τοῦ Γένους.

Ἐκ τῆς παρούσης λίαν συνοπτικῆς ἐκθέσεως δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν συμπερασματικῶς τὰ ἀκόλουθα:

Ἡ περιπτέτεια τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὸν πλοῦτον, ἀποδεικνύει διτὶ ἡ πραγματικότης τοῦ «ακόσμου τούτου» ἀφήνει περιθώρια διὰ τὸ ἰδανικὸν μόνον ἐκεῖ, διότου ἀκολουθεῖται σταθερῶς καὶ μὲ ἀποφασιστικὴν νηφαλιότητα ἡ «θεοδρόμος ξενητεία». Εἶναι δὲ γνωστόν, διτὶ ἡ ἐκτροπὴ ὡδήγησε πολ-

27. D. Savramis, *Zur Soziologie des byzantinischen Mönchtums*, Leiden - Köln 1962.

28. Τάξις ἔξειδεις αὐτάς ἀναλύει λεπτομερῶς δ 'Απόστ. Βακαλόπουλος εἰς τὸ ἔργον του 'Ιστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1961 ἔξ.., τὸ δποῖον διακρίνεται διὰ τὴν διαλεύκανσιν τοῦ κοινωνικοῦ συσχετισμοῦ τῶν ιστορικῶν φαινομένων. Βλ. διὰ τὸ προκείμενον ζήτημα τόμ. I. Πρβλ. ἐπίσης P. Charanis, «On the social structure and economic organisation of the Byzantine Empire in the thirteenth century and later», ἐν *Byzantinoslavica* 12 (1951).

λάκις διὰ μέσου τῶν αἰώνων εἰς ἔξαρσιν τῆς ἀντιδράσεως τῶν πνευματικῶν νηφαλίων, μὲ ἀποτέλεσμα, χάρις ἀκριβῶς εἰς αὐτὴν τὴν διαλεκτικὴν σχέσιν, νὰ μὴ ἔξαφανισθοῦν πλήρως αἱ ἀξιώσεις τοῦ ἰδανικοῦ ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς πραγματικότητος. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἡ πραγματικότης ἀποδεικνύει μᾶλλον ἔξιδανικευτικὴν τὴν ἀρχήν, τὴν ὅποιαν ὁ ΜΑ θεωρεῖ, ὡς εἴπομεν, ἀποφασιστικὴν διὰ τὴν Ὁρθοδοξίαν.

Εἶναι ἐξ ἀλλού φανερόν, δτι ἡ κατὰ τὰ ἀνωτέρω σχέσις τοῦ μοναχισμοῦ καὶ τοῦ κλήρου πρὸς τὰ ὑλικὰ ἀγαθὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀνασχετικὴ τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος τοῦ λαοῦ, ὡς θὰ ἀνέμενε κανεὶς ἐκ τῆς κατὰ τὸν ΜΑ ἀποστροφῆς πρὸς τὰ ἐγκόσμια. Εἶναι μάλιστα γνωστόν, δτι αἱ Μοναχοὶ ἀπετέλεσαν κέντρα προτύπου πολλάκις οἰκονομικῆς δραστηριότητος, ἡ ὄποια ὑπῆρξε γενικῶς συντελεστικὴ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς οἰκονομίας, τὴν ἐνθάρρυνσιν τοῦ πνεύματος τῆς ἐργατικότητος καὶ τῆς ἐπιμελείας, ἀλλὰ καὶ τῆς ὑπευθύνου διαχειρίσεως τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν.

Ἐνδιαφέρουσα θὰ ἔτοι εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸν ἡ διερεύνησις τοῦ ἐρωτήματος, διατί, παρὰ τὴν πίεσιν τῶν Μονῶν ἐπὶ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοῦ Κράτους, δὲν ἀνεπτύχθη ἐν ἴσχυρὸν ἐπαναστατικὸν ρεῦμα εἰς τὸ Βυζάντιον, καὶ διατί τὰ παραπηροθέντα μεταρρυθμιστικὰ κινήματα δὲν ἔσχον ἀμεσώτερα καὶ μονιμώτερα ἀποτελέσματα²⁹. Τὸ ἐρώτημα εὑρίσκεται πέραν τῶν δρίων τῆς παρούσης μελέτης, ἀφοῦ μάλιστα δὲν θέτει τοῦτο καὶ

29. Οὕτω π.χ. τὸ κίνημα τῶν «Ζηλωτῶν» περὶ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνος ἐξ ἀφορμῆς τοῦ 'Ησυχασμοῦ καὶ ἐν μέρει εἰς τὰ πλαίσια τούτου, λόγῳ τῆς συμπαθείας τῶν 'Ησυχαστῶν πρὸς τὰς δεινοπαθούσας λαϊκάς μάζας. 'Ομοίως καὶ τὸ μέγα κίνημα τοῦ Γεμιστοῦ διὰ τὴν πνευματικὴν καὶ κοινωνικὴν ἀναγέννησιν τοῦ Βυζαντίου. Βλ. σχετικῶς J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959, σ. 134 ἐξ. Φαίνεται δτι δὲν ὑπῆρχον πλέον περιθώρια διὰ τὴν θεραπείαν τῆς κρίσεως. Βλ. π.χ. D. A. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Athènes 1948, καὶ Γ. Μαντζαρίδου, *Παλαικά*, Θεσσαλονίκη 1973.

δ ΜΑ. Πάντως ἐκ τῆς διερευνήσεως τοῦ προβλήματος τούτου θὰ ἔτοι δυνατὸν νὰ γνωρίσωμεν καλύτερον μέχρι ποίου βαθμοῦ εἶναι εἰς θέσιν τὸ ἵερον (ἱερὰ χρήματα, ἱερὰ κτήματα, ἱερόδουλοι κ.τ.λ.) νὰ ἐπηρεάζῃ ἀνασχετικῶς ὥρισμένας ἔξελίξεις, αἱ δόποιαὶ ὑπὸ ἄλλας συνθήκας θὰ ἔθεωροῦντο αὐτονόητοι.

Περαιτέρω πρέπει νὰ ἐρευνήσῃ, κατὰ πόσον ἡ τεραστία αὔξησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας ἐγένετο ἀποδεκτὴ ἐκ μέρους τῆς συνειδήσεως τῆς 'Εκκλησίας καὶ ἀνεκτὴ ἐκ μέρους τοῦ Κράτους.³⁰ Δύο κυρίως λόγους: Ἀφ' ἐνὸς μὲν λόγῳ τῆς ἀξιοποιήσεως τῆς περιουσίας αὐτῆς, κυρίως πρὸς ἔξυπηρέτησιν τοῦ δηγκωδεστάτου πράγματι ἔργου τῆς φιλανθρωπίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπειδὴ, ὡς δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, οἱ «ἱερόδουλοι» εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Μονῶν εἶχον αἰσθητῶς καλυτέραν μοῖραν, παρ' ὅσον οἱ διμόρτυχοί των ὑπὸ τὴν ἔξουσίαν τῶν «δυνατῶν» καὶ τοῦ Κράτους. 'Ομοίως διὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας θὰ πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπὲρ δψιν δτι, πρῶτον, ὁ κατακτητὴς γίνεται ὁ κυρίως σφετεριστής τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου, καὶ ἐπομένως δτι ἡ διατήρησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας (λόγῳ τῶν ἀναγνωρισθέντων προνομίων) σημαίνει πλέον προάσπισιν τοῦ ἐθνικοῦ τούτου πλούτου· καὶ δεύτερον, δτι, πέραν τοῦ συνεχισθέντος ἔργου τῆς φιλανθρωπίας, ὁ ἐκκλησιαστικὸς πλοῦτος τίθεται πλέον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ἐνὸς νέου σκοποῦ· τῆς διατηρήσεως τῆς ταυτότητος τοῦ 'Εθνους (προαγωγὴ τῆς Παιδείας κ.τ.λ.) καὶ τῆς δημιουργίας τῶν προϋποθέσεων διὰ τὸν ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως ἀγῶνα. Δι' ὅλων τούτων διαφοροποιεῖται ἡ πραγματικότης καὶ σμικρύνεται ἡ ἀπόστασις μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ ἰδανικοῦ. 'Ενταῦθα εὑρίσκεται προφανῶς καὶ ὁ βαθύτερος λόγος διὰ τὴν μερικὴν ἔστω δικαιώσιν τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος τῆς 'Εκκλησίας εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ 'Εθνους.

²⁹ 'Ορθοδοξία, Κοινωνικὴ διαφοροποίησις καὶ οἰκονομία.

³⁰ 'Η κατὰ τὰ ἀνωτέρω θέσις τοῦ ΜΑ περὶ ἀποστροφῆς τῆς 'Ορθοδοξίας ἔναντι τοῦ κόσμου εἶχε κατ' αὐτὸν καὶ ἑτέραν συνέ-

πειαν, ή δποία επηρέασεν ἀρνητικῶς τὴν οἰκονομίαν. 'Η Ἐκκλησία αὐτοπεριωρίσθη εἰς τὸν χῶρον τῶν «ἱερῶν» πραγμάτων καὶ ὑποθέσεων καὶ ἀφησεν εἰς τὴν Πολιτείαν πλήρη ἄνεσιν διὰ τὴν ρύθμισιν τῶν ἐγκοσμίων. Τοιουτοτρόπως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ὁρθοδοξίας ἡ κοινωνία διεμορφώθη χωρὶς οὔσιαστικὴν διαφοροποίησιν. Εἰδικώτερον δὲν ἀνεπτύχθησαν ἀντιδυνάμεις, ίκαναι νὰ προκαλέσουν ἀνάσχεσιν τοῦ κρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ καὶ παρεμβατισμοῦ καὶ νὰ εύνοήσουν δομάς καὶ πρωτοβουλίας, αἱ δποῖαι θὰ ἔσαν εἰς θέσιν νὰ προωθήσουν τὴν ἐν γένει πολιτιστικὴν ἀνάπτυξιν καὶ μάλιστα τὴν προκοπὴν τῆς οἰκονομίας. Εἰς ἀντιδυνάμεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ θὰ ἔστο δυνατὸν νὰ είχον ἀναδειχθῆ—πλὴν τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας—ἐν ἱερατικὸν σῶμα, τάξις εὐγενῶν - φεουδαρχῶν, ἐλεύθεραι πόλεις κ.τ.λ. "Ελλειψις τούτων ἵσοδυναμεῖ, κατὰ τὸν MA, πρὸς ἀνεσιν τῆς Πολιτείας νὰ ἐλέγῃ ἀκωλύτως δόλωληρον τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα.

Βεβαίως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπεισέλθωμεν εἰς τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας εἰς τὸ Βυζάντιον, τὸ δποῖον ἀλλωστε ἔχει ἀρκούντως διερευνηθῆ. 'Η ἀνωτέρω ἀποψις τοῦ MA δικαιολογεῖ, ἐν τούτοις, ἀλλὰ καὶ ἀπαιτεῖ ὠρισμένας διευκρινίσεις. 'Εκ τούτων θὰ διαπιστωθῇ δτι τὸ ἰδανικὸν σπανίας συμβαδίζει μὲ τὸ δεδομένα τῆς ζωῆς.

'Ἐν πρώτοις, θὰ ἔστο δυνατὸν νὰ λεχθῇ δτι πράγματι ἡ Ὁρθοδοξία δὲν ηύνοησε τὴν κοινωνικὴν διαφοροποίησιν. "Εχουσα ὡς κατευθυντήριον βίωμα τὴν κοινωνίαν τοῦ ἑνὸς σῶματος ἐν Χριστῷ, κληρονομήσασα δὲ καὶ τὸ δημοκρατικὸν πνεῦμα τῆς ἐλληνικῆς παραδόσεως, ἐμφανίζει τὴν τάσιν ὑπερβάσεως τῶν διαφορῶν καὶ τῶν ἀντιθέσεων ἐντὸς τῆς θεανδρικῆς κοινότητος τῶν πιστῶν. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲν ἔστο πράγματι δυνατὸν νὰ εὕρῃ π.χ. θεολογικὴν δικαίωσιν καὶ κατοχύρωσιν ἡ ἔξαρσις τοῦ κλήρου ὑπεράνω τοῦ λαοῦ εἰς βαθμὸν ἐπιτρέποντα τὴν συγκρότησιν μιᾶς ἴδιαιτέρας κοινωνικῆς τάξεως ἀναλόγου πρὸς ἐκείνην τῆς μεσαιωνικῆς Δύσεως³⁰.

30. 'Η χρῆσις πλήθους πομπωδῶν τίτλων καὶ δφικίων θὰ ἔστο δυ-

Δι' δσων εἴπομεν ἐν τούτοις ἀνωτέρῳ περὶ τοῦ ρόλου τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας καὶ περὶ τῆς δυνάμεως, τὴν δποίαν ἔξησφάλιζεν αὕτη εἰς τὸν μοναχούς καὶ τὸν κλήρον, ἀποδεικνύεται ἀνασφαλής καὶ ἡ ἀνωτέρω ἀποψίς τοῦ MA. 'Αποδεικνύεται, εἰδικώτερον, δτι ἀπὸ κοινωνιολογικῆς σκοπιας σημασίαν δὲν ἔχει τόσον ἡ ὑπαρξίας ἡ μὴ θεωρητικῶν βάθρων διὰ τὴν ἀνέγερσιν ἑνὸς οἰκοδομήματος, δσον ἡ ὑπαρξίας ἡ μὴ τοῦ οἰκοδομήματος. Ταῦτα δὲ ἀνεξαρτήτως τοῦ ἐρωτήματος — τὸ δποῖον δὲν δυνάμεθα νὰ διαπραγματευθῶμεν ἐνταῦθα — μέχρι ποίου βαθμοῦ ἡ περὶ «οὐρανίου Ιεραρχίας» μυστικὴ θεολογία τῆς Ἀνατολῆς ἐπηρέασεν ἡ ὅχι τὴν διαμόρφωσιν τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας ἡ ἐδικαίωσεν, ἐστερέωσε καὶ ἐνομιμοποίησε θεολογικῶς προϋπαρχούσας διαφοροποίησεις. 'Ύπὸ τὸ αὐτὸ πρῆσμα θὰ ἔστο ἐνδιαφέρον νὰ διερευνηθῇ ἡ. σχέσις μεταξὺ τοῦ τελετουργικοῦ τυπικοῦ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθῶν καὶ τῶν τελετῶν τοῦ παλατίου, καθὼς καὶ ὁ κοινωνικὸς ἀντικατοπτρισμὸς εἰς ὡρισμένας παραστάσεις τῆς δρθιδόξου εἰκονογραφίας, περὶ τῶν δποίων πολλὰ θὰ είχε νὰ μᾶς εἴπῃ ἡ κοινωνιολογία τῆς εἰκόνος. 'Επειδὴ ὁ MA ὑποστηρίζει δτι αἱ βασικαὶ ἀρχαὶ τῆς κοινωνικῆς διαρθρώσεως τῶν δρθιδόξων λαῶν ἔχουν ὡς ἀφετηρίαν αὐτῶν τὸ Βυζάντιον, θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ διερευνήσωμεν τὸ ζήτημα τῆς κοινωνικῆς διαφοροποίησεως καὶ τοῦ ἐν προκειμένῳ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας, λαμβάνοντες ὡς παραδείγματα δύο ἐπὶ μέρους φαινόμενα, τὴν ἀριστοκρατίαν καὶ τὴν φεουδαρχίαν.

νατὸν νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς πειρασμὸς τοῦ κλήρου νὰ ἔξαρθῃ ὑπεράνω τοῦ λαοῦ. 'Ο πειρασμὸς ἐγίνετο μεγαλύτερος ἐκ τῆς ἀκόμη πλουσιωτέρας διανομῆς ἀξιωμάτων ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ Αὐτοκράτορος. 'Ἐν τούτοις, ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ κλήρου, ἡ προέλευσις αὐτοῦ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν λαϊκῶν τάξεων καὶ τὸ δημοκρατικὸν φρόνημα αὐτοῦ τοῦ λαοῦ (δστις ἀντέδρας ἀποτελεσματικῶς εἰς τὰς τάσεις αὐτάς, ὡς ἐμφαίνεται π.χ. εἰς τὴν βυζαντινὴν σάτιραν) ἀπέτρεψαν τὸν κίνδυνον τούτον. 'Ο MA θεωρεῖ τὴν ἔξελιξιν αὐτὴν μειονέκτημα, καθ' δσον καὶ τοιουτορόπως δὲν ἀνεδείχθη ἡ Ἐκκλησία ἀντιδόναμις τοῦ Κράτους (360). 'Η δλη πορεία τῆς Ὁρθοδοξίας ἀποδεικνύει, ἐν τούτοις, δτι εἰς τὴν «λαϊκότητα» ἀχριβῶς αὐτήν τοῦ κλήρου τῆς δρείλει τὸ 'Εκκλησία ἐν πολλοῖς τὸ κύρος καὶ τὴν Ισχύν της.

Ο ΜΑ ἐπισημαίνει τὴν ἀπουσίαν μιᾶς πραγματικῆς τάξεως εὐγενῶν εἰς διόλοκληρον τὸν χώρον τῆς Ὁρθοδοξίας. "Οπου, λέγει, εἰς τὴν Ἀνατολὴν παρετηρήθη μία κάποια τάξις εὐγενῶν (βυζαντινὴ «ἀριστοκρατία», Βογιάροι τῆς Ρουμανίας, κάστα εὐγενῶν τῆς Τσαρικῆς Ρωσίας), ἐπρόκειτο μόνον περὶ κοινωνικῆς διακρίσεως, ή ὅποια ἔξηρτάτο ἀπολύτως ἐκ τοῦ Κράτους καὶ οὐδὲμιαν εἶχε συγγένειαν πρὸς τὴν ἀληθῆ ἀριστοκρατίαν τῆς Δύσεως (360).

Καίτοι ὑποστηρίζεται καὶ διάφορος ἀποψις ἐπὶ τοῦ προκειμένου, εἴναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ δτὶ πράγματι ἢ Ἀνατολὴ δὲν ἔγνωρισε τάξιν εὐγενῶν, ἐντεταγμένην ὡς κάτι τὸ φυσικὸν καὶ ἀδιαμφισβήτητον εἰς τὴν δομὴν τῆς κοινωνίας, ἡσφαλισμένην διὰ προνομίων καὶ δικαιωμάτων κληρονομικῶν καὶ ἀποδεκτὴν ὑπὸ τοῦ συνόλου αὐτονόητως. Τοιαύτη ἀριστοκρατία δυσκόλως θὰ ἥτο δυνατὸν νὰ εὕρῃ δικαίωσιν εἰς τὴν ὁρθόδοξον ἐκκλησιολογίαν. Καὶ δύναται, τὸ Βυζαντιον δὲν ἀπέφυγε τὴν κοινωνικὴν διάστρωσιν. Αὕτη μάλιστα ἐμφανίζει εὐρεῖαν ἔκτασιν διαφοροποίησεως. Βεβαίως δὲν ἔννοοῦμεν τὴν ἐπαγγελματικὴν διαφοροποίησιν, οὔτε ἔκεινην τῶν κρατικῶν λειτουργημάτων, τὰ δόποια ἔγνωριζε τὸ Βυζαντιον νὰ κοσμῇ δι' ἔντυπωσιακῶν τίτλων. Οὔτε ἀναφερόμεθα εἰς τὴν ἀνητὴν ἀριστοκρατίαν, ἢ ὅποια ἐδημιουργεῖτο διὰ τῆς πωλήσεως ὑπὸ τοῦ Κράτους συνήθως ϕιλῶν ἀξιωμάτων (καίτοι ταῦτα ἀπέφερον ἔπειτα εἰς τοὺς φορεῖς των ὅχλων εὐκαταφρονήτους κρατικάς - φορολογικάς καὶ ἄλλας οἰκονομικάς διευκολύνσεις). Ἐκεῖνο, τὸ διόποιον μᾶς ἐνδιαφέρει πρωτίστως, εἴναι ἢ τάξις τῶν ἀνθρώπων, οἱ διόποιοι συνεκέντρωσαν ἴσχυρὰς οἰκονομικάς δυνάμεις καὶ ἐπηρέασαν ἀποφασιστικῶς τὴν ζωὴν τῆς Αὐτοκρατορίας. Η τάξις αὐτή, ἔχουσα τὴν προέλευσίν της εἰς τοὺς ἴσχυροὺς καὶ τοὺς μεγαλογαιοκτήμονας τῆς ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, διετηρήθη καὶ εἰς τὸ Βυζαντιον. Προσπάθειαὶ περιορισμοῦ τῆς διὰ νομοθετικῶν καὶ ἄλλων μέτρων, μάλιστα δὲ διὰ τῶν ἀγροτικῶν μεταρρυθμίσεων ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ ἔξης, δὲν ἀπέδωσαν, ὡς γνωστόν, θετικὰ ἀποτελέσματα. Κατὰ καιροὺς ἐπετεύχθη ἵσως κάποιος περιορισμὸς τῆς ἴσχυος καὶ τῆς

ἀσυμδοσίας τῶν δυνατῶν, μὲ παράλληλον διευκόλυνσιν τῆς θέσεως, εἰς τὴν διοίκησιν εὑρίσκοντο οἱ δοῦλοι, τὸ ἔξηρτημένον ἐργατικὸν δυναμικὸν τῶν κολωνῶν ἢ μισθωτῶν καὶ τῶν ἐναπογράφων, οἱ ἐλεύθεροι γεωργοὶ καὶ οἱ μικρογεοῦχοι, ἀκόμη δὲ καὶ οἱ ποικίλης ἔθνικῆς προελεύσεως καὶ μάλιστα οἱ Σλάβοι σκλάβοι — οἱ ἀλλοδαποὶ ἐργάται τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Εἰς τὴν πραγματικότητα δύμας ἡ ἀριστοκρατία τῶν ἴσχυρῶν, ἐνισχυθεῖσα ἀκόμη περισσότερον μετὰ τὴν ὁργάνωσιν τῆς Αὐτοκρατορίας εἰς θέματα, παρεμβάλλεται σταθερῶς μεταξὺ Κράτους καὶ λαοῦ, ἀσκεῖ ἀπωθητικὴν πίεσιν πρὸς ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς καὶ κερδίζει ὀλοέν καὶ περισσότερον χῶρον δι' ἔκατην. Η ἀπόστασις ἀπὸ τοῦ λαοῦ γίνεται διαρκῶς μεγαλυτέρα ³¹. Η δὲ φορολογικὴ καὶ λοιπὴ κοι-

31. Ο Ἀπ. Βακαλόπουλος μάλιστα δηλεῖ δι' ἓν «βαθὺ χάσμα» μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν τούτων τάξεων. Τὸ φαινόμενον αὐτὸν ἐπιβάλλει νὰ διερωτηθῶμεν, μέχρι ποίου σημείου ἴσχυει καὶ διὰ τὴν ὃν δύναται βυζαντινὴ κοινωνίαν ὁ ἴσχυρισμὸς τοῦ ΜΑ περὶ ἀναληγοσίας τῶν δύνατέρων τάξεων ἔναντι τῶν κατωτέρων εἰς τὸν ὁρθόδοξον χῶρον (πρβλ. σημ. 10). Θεωροῦμεν πιθανόν, δτὶ διὰ τοῦ ΜΑ εἶχεν ὃπ' ὅψει ἐν προκειμένῳ περιγραφάς κοινωνικῆς ἀθλιότητος ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας. Η γενίκευσις δὲν εἶναι ἴσως δικαία. Πάντως καὶ τὸ κήρυγμα τῆς Ἐκκλησίας ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσωμεν δτὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀπόσχολει διαρκῶς τὴν συνείδησην αὐτῆς, χωρὶς νὰ είναι ἀναγκαῖα πρὸς τοῦτο ἀφυπνιστική τις ἐπίδρασις αἱρετικῶν κύκλων, ὡς φαίνεται νὰ δέχεται ὁ ΜΑ. Εἰναι, ἀλλωστε, γνωστὸν τὸ μέγα καὶ ἐν πολλοῖς πρωτοποριακὸν ἔργον τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου εἰς τὸ τομέα τῆς φιλανθρωπίας. Τὸ ἔργον τοῦτο προϋποθέτει βεβαίως ὅχι μόνον ἔξωθεν καταστροφάς (ώς εἴναι οἱ συχνοὶ πόλεμοι, αἱ ἐπιδημίαι, οἱ σεισμοί κ.τ.λ.), ἀλλὰ καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἀνωμαλίαν ὑπὸ τὰς ποικιλαῖς μορφάς τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας. 'Αφ' ἐτέρου δύμας, πολλοὶ δυτικοὶ συγγραφεῖς ἀποδίδουν εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς «ἰωαννείου Ἐκκλησίας», ἔχοντες προφανῶς ὃπ' ὅψει ἐν καθολικώτερον πνεῦμα φιλανθρωπίας καὶ φιλαληθλίας, τὸ διόποιον διέπει τὰς διανθρωπίνους σχέσεις ἐντὸς τῆς ὁρθοδόξου κοινωνίας, παρὰ τὰς ὡς δύνατιθέσεις. Θὰ ἥτο χρήσιμος μία συγχριτικὴ μελέτη, ἢ δύοις θὰ μᾶς ἐπληροφόρει κατὰ πόσον, βάσει τῶν δεδομένων τῶν νεωτέρων χρόνων, κυρίως εἰς τὴν Δύσιν, φαίνεται ἀναπτυττέος ἢ ἀπώλεια τοῦ πνεύματος τούτου κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς φιλανθρωπίου ἀγροτικῆς οἰκονομίας εἰς τὸν οἰκονομικὸν δρθιολογισμὸν

νωνική πολιτική του Κράτους έξαναγκάζει, ώς γνωστόν, πολλάκις τὸν ἐμπερίστατον λαὸν νὰ προσφεύγῃ εἰς τὴν «προστασίαν» τῶν μεγαλογαιοκτημόνων, μὲ σύνηθες ἀποτέλεσμα τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς ἀλλοτριώσεως του³².

‘Η κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπον συγκέντρωσις ὅχι μόνον οἰκονομικῆς ἴσχύος, ἀλλὰ καὶ πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἔξουσίας εἰς χεῖρας τῶν μεγαλογαιοκτημόνων καὶ τῶν ἀλλων ἀρχόντων καὶ δυνατῶν, ἵσοδυναμεῖ ἀναμφιβόλως μὲ φεουδαρχικὴν ἀλλοίωσιν τῆς ὀρθοδόξου κοινωνίας. Ο ΜΑ ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξίαν φεουδαρχίας εἰς τὸ Βυζάντιον (358). ’Αναλόγους ἀμφιβολίας ἔκφράζουν καὶ ἄλλοι ἐρευνηταί, ὑποστηρίζοντες ὅτι τὸ φαινομενὸν τῆς φεουδαρχίας εἶναι τυπικῶς δυτικόν³³. Πράγματι, τὸ κοινοβιακὸν δημοκρατικὸν πνεῦμα τῆς Ὁρθοδοξίας δὲν ἤτο δυνατὸν νὰ ἐνθαρρύνῃ τὴν φεουδαρχίαν. Τοῦτο ὅμως ἔπραξαν αἱ ἴστορικαι περιστάσεις. Οἱ Βυζαντῖνοι «φεουδάρχαι» καὶ «εὐγενεῖς» δὲν ἤσαν τοιοῦτοι *de jure*, κατὰ τὸ δυτικὸν πρότυπον. ’Εκεῖνο ὅμως, τὸ δποῖον ἐνδιαφέρει κοινωνιολογικῶς, εἶναι ὅτι ἤσαν ἀρχοντες καὶ φεουδάρχαι *de facto*, ἐὰν ληφθοῦν ὑπ’ ὅψιν αἱ πολιτειακαὶ καὶ οἰκονομικαὶ συνέπειαι τῆς συσσωρεύσεως

τῶν βιομηχάνων καὶ τῶν ἐμπόρων. Διὰ τὸ κοινωνικὸν ἔργον τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου βλ. τὴν ἐμπεριστατωμένην μελέτην τοῦ D. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, Rutgers University Press, New Brunswick - New Jersey 1968, καὶ Γ. Μαντζαρίδου, ‘Η θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς κοινωνίκης διδασκαλίας τῆς Ὁρθοδοξίας, Θεσσαλονίκη 1972. Κείμενα ἔξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὸ ἀντικείμενον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον διὰ τὰ συζητούμενα ἐνταῦθα προβλήματα, ἐδημοσίευσεν ἐν μεταφράσει δ Ernest Barker, *Social and Political Thought in Byzantium*, Oxford 1961. ’Οσον ἀφορᾷ εἰδικώτερον εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου ἐν Βυζαντίῳ, βλ. G. Rouillard, *La vie rurale dans l’empire byzantin*, Paris 1953.

32. Διὰ τὴν ἐν γένει κοινωνικὴν δομὴν τοῦ Βυζαντίου καὶ τὰ συναφῆ προβλήματα βλ. καὶ ’Ιω. Καραγιαννοπούλου, ‘Ιστορία Βυζαντιοῦ Κράτους, τόμ. Α’, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 583 ἔξ.

33. Βλ. E. Francès, La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et au XIVe siècles, ἐν *Byzantinoslavica* 16(1955), σ. 85 ἔξ.

πλούτου καὶ δυνάμεως εἰς χεῖράς των. Δυνάμεθα μάλιστα νὰ ὑποθέσωμεν βασίμως, διὰ ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν ἥσαν ἀποδεκτοὶ αὐτονομήτως ὑπὸ τοῦ συνόλου, οὔτε καὶ νομίμως καὶ μονίμως (κληρονομικῶς) προνομιούχοι³⁴, ἥτο εὑλογόν διὰ ἐπείγοντο νὰ διασφαλίσουν κατὰ τὸ δυνατὸν περισσότερα δφέλη. ’Εκ τούτου ἔξηγεται καὶ τὸ πόσον πιεστικὸν ἐγίνοντο ἔναντι καὶ τῶν κατωτέρων τάξεων καὶ τοῦ Κράτους³⁵.

‘Η κατάστασις αὐτή, τὴν φύσιν τῆς ὁποίας χαρακτηρίζει εὐστόχως ὡς διαπρεπής βυζαντινολόγος G. Ostrogorskij³⁶, ὀδηγεῖ ἀσφαλῶς εἰς τὴν διαμόρφωσιν μιᾶς ἀντιδυνάμεως, ἡ

34. Πάντως ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰώνος ἡ δυναστεία τῶν Παλαιολόγων ἀρχίζει νὰ ὑποχωρῇ πρὸ τῶν ἀξιώσεων τῆς στρατιωτικῆς ὀλιγαρχίας καὶ νὰ καθιερώνῃ κληρονομικὸν χαρακτῆρα τῶν προνομίων καὶ ἀξιωμάτων. Βλ. Charanis, ἔθνος ἀνωτ., σ. 94 ἔξ., A. Βακαλοπούλου, μνημ. ἔργον σ. 89 ἔξ.

35. ’Ανάλογον φαινόμενον παρετηρήθη ἀργότερον μὲ τὸ «ἀρχοντολόγιο» τῆς Ἐνετοκρατίας καὶ τοὺς Κοτζαμπάσηδες τῆς Τουρκοκρατίας, καίτοι ὑποστηρίζεται καὶ ἡ ἀποφίς (M. Σακελλαρίου, ‘Η Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν 1715-1821, ’Αθῆναι 1939, σ. 135. K. Σάθας, Τὸ ἐν Ζακύνθῳ Ἀρχοντολόγιον καὶ οἱ Ποπολάροι, ’Αθῆναι 1867, σ. 3 ἔξ.) διὰ οἱ τελευταῖοι ἔμειναν πιστότεροι εἰς τὴν ἐλληνορθόδοξον παράδοσιν καὶ δὲν ἀπεμακρύνθησαν πολὺ - ψυχικῶς καὶ κοινωνικῶς - τῶν συνδόλων ἀδελφῶν.

36. G. Ostrogorskij, ‘La commune rurale byzantine’, ἐν *Byzantium* 32 (1962), σ. 153-154: «Dans les rangs des représentants supérieurs de la nouvelle organisation des thèmes, se forme graduellement une nouvelle couche aristocratique. Le processus de féodalisation de l’Empire byzantin commence par le renforcement de cette nouvelle aristocratie des thèmes. A partir du VIIIe siècle déjà apparaissent à Byzance des familles de magnats isolées, et cent ans plus tard, la noblesse s'affirme définitivement comme une caste privilgiée; à partir de cette époque, sa propriété foncière s'accroît de plus en plus rapidement. Les terres des paysans et des soldats passent aux mains des gros propriétaires, «des puissants» (δυνάτοι), et leurs titulaires, les «pauvres» (πτωχοί, πένητες), se transforment en parèques sur les terres des nobles ou des monastères».

όποία—ιδίως ἀπὸ τοῦ 10ου αἰώνος καὶ ἔκτης—γίνεται ἐπικινδύνως ὁχληρὰ διὰ τὸ Κράτος, ὡς διαπιστώνει ὁ αὐτὸς ἱστορικός³⁷.

Ἡ συγκεντρωτικὴ λοιπὸν ἴσχυς τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τὴν ὅποιαν ἐπικαλεῖται ὁ ΜΑ, οὔτε σταθερά, οὔτε ἀδιαφιλονίκητος, οὔτε προπαντὸς ἀποτελεσματικὴ ὑπῆρχε πάντοτε. Τούναντίον μάλιστα, ἡ *Féodalisation* ἀντεστρατεύθη μὲ τοιαύτην σφροδρότητα τὴν *Estatisation*, ὥστε συνετέλεσεν δχι μόνον εἰς τὴν ἀποδιοργάνωσιν τοῦ γραφειοκρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἀλλὰ τελικῶς καὶ εἰς τὴν γενικωτέραν διάλυσιν τῆς δομῆς, ἐν συνεχείᾳ δὲ καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς ὑποστάσεως τοῦ Κράτους.

Ἐναντι τῆς ἔξελίξεως αὐτῆς, ἡ Ὀρθοδοξία ἔλαβε θεωρητικῶς στάσιν ἐπιφυλακτικὴν ἢ καὶ σαφῶς ἀρνητικήν, ὡς ἀποδεικνύει καὶ τὸ κοινωνικὸν αήρυγμα καὶ ἕργον τῶν μεγάλων Πατέρων της. Δυνάμεθα μάλιστα νὰ ὑποστηρίξωμεν βασίμως, διτὶ ἡ πρὸς τὸ Κράτος συμπαράστασις τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἦτο ἀσχετος καὶ πρὸς τὸν ἀγῶνα τοῦτον κατὰ τῶν δυνατῶν, οἱ δοποῖοι, ὡς διαρκὲς κατέναντι Κράτους καὶ λαοῦ, ἥσαν εἰς θέσιν καὶ τὴν Πολιτείαν νὰ ἔκβιάζουν καὶ τοὺς ἐκ τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας ἀδυνάτους νὰ καταδυναστεύουν ποικιλοτρόπως. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ Ἐκκλησία ἔθεωρησεν διτὶ ὀφειλε νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν διατήρησιν Κράτους κραταιοῦ, ὥστε νὰ εἶναι τοῦτο εἰς θέσιν, ἀνθιστάμενον εἰς τὰς πιέσεις τῶν δυνατῶν, νὰ προστατεύῃ καλύτερον τὸν δυσπραγοῦντα λαόν. Ἐπὶ πλέον, ἡ καθιδρυματικὴ διάρθρωσις τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἀνάπτυξις ἐκτεταμένης γραφειοκρατείας καὶ αἱ δαπάναι συντηρήσεως τοῦ κλήρου καὶ τοῦ πλήθους τῶν ὑπαλλήλων καὶ ὑπηρετῶν, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν πολυδάπανον ἐκκλησιαστικὴν ἀγαθοεργίαν, ἥναγκαζον τὴν Ἐκκλησίαν νὰ ἐλαττώῃ τὴν ἀντίστασίν της εἰς τοὺς πειρασμοὺς τῆς δυνάμεως καὶ τῆς εὐπορίας, τὰς ὄποιας ἔξησφάλιζεν εἰς αὐτὴν δι μοναστηριακὸς καὶ ἐν γένει δ ἐκκλησιαστικὸς πλοῦτος. Εὔλογος λοιπὸν ἡ προσφυγὴ εἰς τὸ Κράτος

37. Αὐτόθι, σ. 154: «Entre le pouvoir impérial et la noblesse féodale commence une lutte longue et exaspérée».

διὰ τὴν παροχὴν φορολογικῶν καὶ ἀλλων διευκολύνσεων καὶ διὰ τὴν προστασίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας ἀπὸ τὰς συνήθεις καταδολεύσεις. Πέραν ἐπομένως τῆς θεολογικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς Πολιτείας, ὑπῆρχον καὶ ἔξοχως ρεαλιστικοὶ παράγοντες, οἱ ὅποιοι δὲν ἐνεθέρρυνον τὴν Ἐκκλησίαν νὰ θέτῃ ὑπὸ ἀμφισβήτησιν τὸν κρατικὸν συγκεντρωτισμὸν καὶ παρεμβατισμόν, ἀφοῦ ἡ ἐνσυειδήτως χριστιανικὴ Αὐτοκρατορία ἦτο ὑπηρετικὴ τῶν ἀνωτέρω ἐκκλησιαστικῶν συμφερόντων.

Ἐὰν λοιπὸν εἶναι ἐν μέρει δρθή ἡ ἀποψίς τοῦ ΜΑ, διτὶ ἡ Ἐκκλησία δὲν ηγούνησε τὴν δημιουργίαν ἀντιδυνάμεων (προφανῶς καὶ διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους), δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμεν διτὶ, ἀπὸ οἰκονομικῆς τούλαχιστον ἀπόψεως, εἰς ἀντιδύναμιν ἀνεδείχθη καὶ ἡ ιδία ἡ Ἐκκλησία· εἰς βαθμὸν μάλιστα, ὥστε νὰ κατατάσσουν αὐτὴν πολλοὶ εἰς τὸ πλευρὸν τῶν «δυνατῶν» μᾶλλον παρὰ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ Κράτους.

Ως μόνιμος καὶ μάλιστα ἰσχυρὰ ἀντιδύναμις δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ τέλος καὶ αὐτὸς ὁ λαός. Κοινωνιολογικῶς τὸ πολίτευμα τοῦ Βυζαντίου θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς βασιλευόμενον δημοκρατικὸν κοινόβιον. Ὁ χαρακτηρισμὸς θὰ ξενίσῃ ἀσφαλῶς ὅσους βλέπουν ὡς κύριον γνώρισμα τῆς Αὐτοκρατορίας τὴν συγκέντρωσιν ἀπολύτου ἔξουσίας εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ἀνωτάτου ἀρχοντος. Ὡς εἴπομεν δῆμος καὶ ἀνωτέρω, εἰς τὴν οὐδίσιαν τῆς Πολιτείας ἐκείνης διετηρήθησαν στοιχεῖα δημοκρατικά, τὰ δοποῖα ἔξαριστα καὶ ὁ ΜΑ. Παρατηρῶν διτὶ τὴν ζωὴν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους διεῖπε «ἡ ιδιόμορφος διαλεκτικὴ τοῦ νὰ εἶναι Κράτος καὶ ἡ Ἐκκλησία εἰς ἔν» (358), δὲν δυστάζει νὰ χαρακτηρίσῃ τὸ Βυζαντινὸν Κράτος ὡς «λαϊκόν» («Volksstaat»). Καὶ τοῦτο διότι, ὡς λέγει, ἐνῷ εἰς τὴν Δύσιν «ὁ λαός, ὡς ἐνδεχόμενος φορεὺς τῆς ὑψίστης ἔξουσίας, ἀπεκλείετο ἐκ τῶν προτέρων» (358), εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δι θρόνος δὲν ἦτο προωρισμένος διὰ τὰ μέλη δλίγων μόνον προνομιούχων οἰκογενειῶν. Οὐδόλως ἀπεκλείετο τὸ ἐνδεχόμενον καὶ ὁ ἔσχατος τῶν πολιτῶν νὰ περιβληθῇ τὴν αὐτοκρατορικὴν πορ-

φύραν, χωρὶς μάλιστα νὰ προκαλέσῃ τὸ τοιοῦτον ἴδιαιτέρων αἰσθησιν. Γνωρίζομεν δὲ ὅτι ὁ δῆμος, ὡς καθεστωτικὸς παράγων μετὰ τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ στρατοῦ, ἐπηρέαζεν δχι μόνον τὴν διαδικασίαν ἀναδείξεως τοῦ Αὐτοκράτορος, ἀλλὰ καὶ τὸν μηχανισμὸν ἐλέγχου τῆς ἔξουσίας. Ἐκ τῶν πολλῶν σχετικῶν μαρτυριῶν ἐπιλέγομεν ἐκείνην τοῦ διαπρεποῦς βυζαντινολόγου Κ. Κρουμβάχερ, ὁ ὄποιος παρατηρεῖ: «Ἡ ἔξαρτησις τοῦ Αὐτοκράτορος ἀπὸ τῆς θελήσεως τοῦ δῆμου, αἱ αἵματηραι στάσεις τοῦ πλήθους τῆς πρωτευούσης καὶ ἀλλα παρόμοια δημοκρατικὰ χαρακτηριστικά, ὑπὸ τῶν δξυδερκῶν παρατηρητῶν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἀνακαλυπτόμενα, ἐνθυμίζουν πολὺ μᾶλλον τὴν νεωτέραν Γαλλίαν ἢ τοὺς πρὸ τοῦ 1789 χρόνους αὐτῆς»³⁸.

Ἐάν, τώρα, λάβωμεν ὑπ’ ὅψιν ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι μόνον ὁ Πατριάρχης καὶ ὁ κλῆρος, ἀλλὰ - προπαντὸς - καὶ ὁ λαός, θὰ πρέπει νὰ θέσωμεν τὸ ἐρώτημα: πόθεν ἤντλει τὸ δρθόδοξον ἐκείνο πλήρωμα τῆς βυζαντινῆς Ἐκκλησίας τὸ δημοκρατικὸν φρόνημά του; Πιστεύομεν δὲν ἡ πηγὴ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν ἐλληνικὴν δημοκρατικὴν παράδοσιν, ἡ ὄποια, ἐπιβιώσασα χάρις εἰς τὸ τεράστιον ἐλληνοκεντρικὸν ἔργον τῶν μεγάλων Πατέρων καὶ Διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας, μετεμορφώθη εἰς ἐκκλησιαστικὸν φρόνημα ἀδελφότητος καὶ ἀληγεγγύης ἐντὸς τῆς λειτουργικῆς καὶ εὐχαριστιακῆς κοινότητος τῶν Ὁρθοδόξων. Ὁ MA διαισθάνεται τοῦτο, ὅταν γράφῃ ὅτι ἡ εὑρεῖα μᾶζα τοῦ λαοῦ, ἡνωμένη εἰς τὴν κοινὴν πίστιν, μετεῖχεν ἐνεργῶς τῆς ζωῆς τοῦ Κράτους, ἀκριβῶς ὑπὸ τοῦ κοινοβιακοῦ δημοκρατικοῦ φρονήματος ἐμπνεούμενη (358)³⁹. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν νομίζομεν δὲν καὶ οἱ

38. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδη, τόμ. I, Ἀθῆναι 1897, σ. 2 ἔξ.

39. Ἀκόμη καὶ αὐτὴν τὴν ἐκ μέρους τῶν Ὁρθοδόξων ἀπόρριψιν τοῦ παπικοῦ πρωτείου ἐρμηνεύει ὁ MA κοινωνιολογικῶς ὡς ἄρνησιν τῶν πολλῶν νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν αὐθεντίαν τοῦ ἐνός (348). Ἡ ἔξηγγησις δὲν εἶναι βεβαίως ἐπαρκής, ὡς παραβλέπουσα ἄλλας βασικὰς ὅψεις τοῦ προβλή-

χρησιμοποιούμενοι συνήθως ὅροι πρὸς δήλωσιν τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας εἰς τὸ Βυζάντιον (συμφωνία, συναλληλία, καισαροπατισμὸς κ.λ.π.) εἶναι μεταγενέστερα σχήματα, τὰ ὅποια ἐφαρμόζονται ἀναδρομικῶς ἐπὶ ἐνὸς συστήματος, ἡ συγκρότησις καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ ὅποιου εἶναι κάτι μοναδικὸν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην Ἰστορίαν καὶ μόνον ἀπὸ τῆς σκοπιαῖς αὐτῆς τῆς μοναδικότητος εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῇ δόθως.

Γεννᾶται ἡδη τὸ ἐρώτημα: ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, ἔχουσα ὑπὸ τὴν ἐπήρειάν της τὸν δημοκρατικὸν λαόν, διέθετε ἐν ἰσχυρότατον ὅπλον κατὰ τῆς πολιτικῆς ἀπολυταρχίας· δσάκις ἐχρησιμοποίησε τοῦτο κατέδειξε περιφανῶς τὴν ἴσχύν του (ἀρνητικῶς καὶ θετικῶς)· διατί λοιπὸν δὲν ἔστρεψε δραστικώτερον τὸ ὅπλον τοῦτο κατὰ τοῦ κρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ, ὥστε νὰ διευκολύνῃ τὴν διαμόρφωσιν ἀντιδυνάμεων μεταξὺ Κράτους καὶ λαοῦ χάριν μιᾶς εὐρυτέρας διαφοροποιήσεως, ἀλλὰ τούναντίον ἀπεθάρρυνε μᾶλλον τὴν τοισύτην ἔξελιξιν;

Πέραν τῶν ὅσων εἴπομεν ἀνωτέρω, εἶναι ἀνάγκη ἀπὸ τῆς σκοπιαῖς τῆς παρούσης ἀναλύσεως νὰ λεχθοῦν καὶ τὰ ἀκόλουθα:

Πράγματι εἰς τὸ Βυζάντιον «ἡ πνευματικὴ καὶ ἡ κοσμικὴ ἔξουσία συνήθησαν εἰς ἐνότητα μοναδικὴν σχεδὸν εἰς τὴν Ἰστορίαν» (346). Ἐκ τῆς ἐνότητος αὐτῆς προῆλθε μία «θεοκρατικὴ Πολιτεία» (theokratisches Staatswesen) (346), ὡς δέχεται ὁ MA, ἀποδίδων βαρύτητα μεγαλυτέρων τῆς πραγματικῆς εἰς τὸν ὅρον «θεοκρατική»⁴⁰. Ἡ δημιουργηθεῖσα ἐνότης πάντως

ματος καὶ μάλιστα τὴν ἐκκλησιολογικὴν ἡ ἀποψίς δμως τοῦ MA ἔξαιρει δικαίως τὸ δημοκρατικὸν φρόνημα τῆς βυζαντινῆς Ὁρθοδοξίας.

40. Ὁ βυζαντινὸς πολιτισμός, παρ’ ὅλον τὸ βάθος καὶ τὴν ἔκτασιν, τὴν ὅποιαν λαμβάνει εἰς αὐτὸν τὸ θεῖον καὶ τὸ ιερόν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς «ἰεροκρατικός», κατ’ ἀναλογίαν πρὸς πράγματι ιεροκρατικούς πολιτισμούς, τὸν Ιουδαϊκὸν ἢ τὸν Βραχμανικόν, ἐν μέρει δὲ καὶ τὸν Ισλαμικόν. Βλ. σχετικῶς Ἀλ. Παπαδερού, «Πολιτισμός», ἐν Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Εγκυλοπαίδεια, τόμ. 10 (1967), στ. 507 ἔξ. Τοῦ, αὐτοῦ, «Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμός», αὐτόθι, τόμ. 12 (1968), στ. 187 ἔξ.

ήτο έντόνως διαλεκτική. 'Ο ΜΑ ἔχει δίκαιον, δταν διαπιστώνη
ὅτι διεμορφώθη σχέσις προθύμου ύπακοῆς τῆς Ἐκκλησίας εἰς
τὸ Κράτος· δ ἕδιος ὅμως παραδέχεται ἐπίσης ὅτι ἡ δομὴ καὶ
ἡ αὐτοσυνείδησία τῆς βυζαντινῆς Πολιτείας φέρουν ἔκδηλα τὰ
γνωρίσματα ἐπηρεασμοῦ ὑπὸ τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος (346).
'Εάν ἡθέλομεν, λοιπόν, νὰ χαρακτηρίσωμεν εἰς ἀκραίαν διατύ-
πωσιν τὴν διαμορφωθεῖσαν σχέσιν, θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν
ὅτι ἡ Ὁρθόδοξία ἀπεδέχθη νὰ ὑπάρχῃ ὡς πανασθενής Ἐκκλη-
σία ἐντὸς μᾶς πανσθενοῦς Πολιτείας. Τὸ πανασθενὲς τοῦτο
δὲν ὠδήγησεν ὅμως εἰς «θρησκευτικὴν ἔξιδανίκευσιν τῆς ύπα-
κοῆς εἰς τὴν Πολιτείαν καὶ τοιουτοτρόπως εἰς μεταφυσικὴν
ἔξιδανίκευσιν αὐτῆς ταύτης τῆς Πολιτείας» (359), ὡς θὰ ἡτο
δυνατὸν νὰ λεχθῇ π.χ. δι' ὀρισμένας ἔκδηλώσεις τοῦ Λουθη-
ρανισμοῦ. Δὲν ἐννοοῦμεν διὰ τούτου τὰς συγκρούσεις ἐπισκό-
πων καὶ πατριαρχῶν πρὸς τοὺς ἄρχοντας καὶ τοὺς Αὐτοκρά-
τορας τοῦ Βυζαντίου· δσον πυκναί, ἐντυπωσιακαὶ καὶ ἐνίστε
μαρτυρικαὶ καὶ ἀν ἥσαν αὕται, ἐπεβεβαίωναν ἀπλῶς τὴν ἴσχυν
τῆς κρατικῆς ἔξουσίας. 'Εννοοῦμεν πολὺ περισσότερον τὸ γε-
γονός, δτι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, παραπτηθεῖσα ἐνδὲς ἀνταγω-
νιστικοῦ ἔναντι τῆς Πολιτείας ρόλου, ἀνέλαβε τὴν ἀποστολὴν
τοῦ νὰ εἰναι ἡ κριτικὴ συνείδησις τοῦ Κράτους.

Τοῦτο ἐπεδιώχθη, ἀφ' ἐνδὲ μὲν διὰ τῆς ἐνθαρρύνσεως τοῦ
δημοκρατικοῦ φρονήματος τοῦ πληρώματος αὐτῆς (δηλαδὴ
τῶν πολιτῶν τοῦ Κράτους), ὡς προελέχθη, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ
τῆς ἀναπτύξεως μιᾶς ἰδιαίτερης πολιτικῆς θεολογίας. Εἰς αὐ-
τὴν τὸ Κράτος εὑρίσκει μὲν τὴν μεταφυσικὴν δικαίωσίν του,
συγχρόνως ὅμως δ Ἀυτοκράτωρ ἀποκτᾷ ἐναργῆ συνείδησιν τῆς
εὐθύνης καὶ τῶν δρίων τῆς ἔξουσίας του ὑπὸ τὸ αὐτηρὸν βλέμ-
μα τοῦ Παντοκράτορος Χριστοῦ.

Εἰς ἑτέραν μελέτην ἡμῶν⁴¹, ὅπου προσπαθοῦμεν νὰ δεί-

41. A. Papaderos, Das liturgische Selbst- und Weltbewusstsein des byzantinischen Menschen», ἐν *Kyrios* 4 (1964), τεῦχ. 3, σ. 206-218.

ξωμεν δτι ἡ κοσμοθεωρία καὶ ἡ αὐτοσυγειδησία τοῦ βυζαντινοῦ
ἀνθρώπου ἔχει λειτουργικὸν χαρακτῆρα, τονίζομεν δτι δ ἀν-
θρώπινος βίος, εἰς τὴν ἐνιαίαν (τότε) ἐκκλησιαστικὴν καὶ κοινω-
νικὴν διάστασίν του, νοεῖται ὡς ἀλέναος ἐπιτέλεσις μιᾶς λειτουρ-
γίας. Εἰς αὐτὴν συνιερουργοῦν ἴεραρχικῶς καὶ κατ' ἀξίωμα
εὐθύνης οἱ πάντες, κατὰ τὴν ἐνάσκησιν ποικίλων μὲν ἐπὶ μέ-
ρους λειτουργημάτων, μὲ κοινὴν ὅμως εὐχαριστιακὴν καὶ δοξο-
λογικὴν διάθεσιν τῆς ψυχῆς. 'Υπὸ τὸ πρᾶσμα τῆς τοιαύτης λει-
τουργικῆς συμπράξεως τῶν ἔξουσιῶν καὶ τῶν διακονημάτων,
δχι δὲ ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τῆς νεωτέρας ἐκκοσμικευμένης αὐτονο-
μήσεως καὶ ἀντιθέσεως αὐτῶν, θεωρουμένη ἡ βυζαντινὴ «ἄρ-
μονία» ἀποκαλύπτει τὸ πραγματικὸν βάθος καὶ τὴν ἀληθῆ
ποιότητά της.

'Απὸ τῆς σκοπιᾶς αὐτῆς φαίνεται δτι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκ-
κλησία τοῦ Βυζαντίου, καθ' δσον περιέβαλε τὴν Πολιτείαν διὰ
κύρους ἱεροῦ καὶ περιωρίσθη ἡ ἵδια εἰς τὴν προσευχὴν καὶ τὴν
σιωπήν, ἀπέβη πράγματι πολλάκις «ύπηρετικὴ τῶν κρατικῶν
συμφερόντων» (359). Μὲ τὴν τακτικὴν αὐτὴν ἐνίσχυσεν ἀναμ-
φισθητήτως τὸν κρατικὸν συγκεντρωτισμόν, δ ὁποῖος ἐδυσχέ-
ρωνεν ἔπειτα τὴν οἰκονομίαν εἰς πολλοὺς ἐκ τῶν τομέων, τοὺς
ὅποίους ἀναφέρει δ Μ.Α. 'Αλλ' ὡς γνωστόν, ἡ οἰκονομία δὲν εί-
ναι αὐτοτελής τομέυς τοῦ πολιτισμοῦ. Εἰναι καὶ αὐτὴ ἔκφρασις
ἐνδοτέρας κοσμοθεωριακῆς τοποθετήσεως, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς
ὅποιας ἐντάσσεται καὶ ἡ ἵδια εἰς ὀρισμένην διάρθρωσιν ἀξιῶν.
'Η διάρθρωσις αὐτὴ προσδιορίζει τὸ πλαίσιον καὶ τὸν ρυθμὸν
ἐνυλώσεως ἐκάστης ἀξιῶν. Τὸ διαμορφωθὲν λοιπὸν εἰς τὸ Βυ-
ζαντινὸν πλαίσιον τοῦτο, ὡς λειτουργικόν, ἐπέβαλεν, ὡς διήκου-
σαν τὸ δόλον ἀρχήν, ἐκεῖνο, τὸ δποῖον ἀποτελεῖ καὶ τὴν προϋπό-
θεσιν ἐπιβιώσεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Αὐτοκρατορίας·
τὴν ἐνότητα. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν, Ἐκκλησία καὶ Κρά-
τος εἶχον ζωτικὰ συμφέροντα κοινά. Καὶ ἐβοηθήθησαν ἀμοι-
βαίως· ἡ Ἐκκλησία ὑπὸ τοῦ Κράτους πρὸ τῆς ἀπειλῆς τῶν
φατριῶν καὶ τῶν αἵρεσεων, τὸ δὲ Κράτος ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας
εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν φοβερῶν ἔξωτερικῶν ἐπιβουλῶν καὶ

τῶν ἐσωτερικῶν διαλυτικῶν δυνάμεων, μεταξὺ τῶν ὅποίων ήσαν ἡ ἀριστοκρατία τῶν «δυνατῶν» καὶ ἔν τινι μέτρῳ καὶ ὁ Μοναχισμός, τὸν ὅποῖον προσεπάθει νὰ τιθασεύῃ ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις. Ἡ Ὁρθοδοξία μάλιστα, διὰ τῆς ταπεινώσεως καὶ τῆς «κενώσεως» της, ἐξησφάλισεν εἰς τὸ ὄρθodoξον Κράτος δχι μόνον ἐνότητα, ἀλλὰ καὶ ἀνεσιν διὰ τοὺς μεγάλους ἐκείνους προσανατολισμούς καὶ τοὺς ὑγιεῖς θεσμούς, χάρις εἰς τοὺς δοποίους ἡδυνήθη τὸ «Γένος» νὰ ἐπιβιώσῃ, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν ὑπῆρχε πλέον ὡς ἐλεύθερον Κράτος. Εἰς τὴν Δύσιν, τούναντίον, ἡ δυαρχία μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Κράτους γένοντος μὲν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄλλων ταξικῶν ὅμιλων τὰ οἰκονομικὰ καὶ ἄλλα συμφέροντα καὶ ἐνεθάρρυνεν ἵσως περισσότερον τὴν ἀνάπτυξιν ἐπὶ μέρους οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων, ἐζημίωσεν δημαρχῶν καὶ αὐτάς τὰς ἀντιμαχομένας ἐξουσίας καὶ ἐν γένει τὸν δημόσιον βίον. Ὁ ἴδιος δὲ ΜΑ παραδέχεται ὅτι τὸ δυτικὸν μεσαιωνικὸν Κράτος ὑπῆρξε «στατικὸν» (statisch), ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ διασπορὰ τῆς ἐξουσίας εἰς τὰς ἐλευθέρας πόλεις, τοὺς προνομιούχους εὐγενεῖς, τὸν κλῆρον κ.τ.λ., δὲν ἐπέτρεψε νὰ ἀσκήσῃ τὸ Κράτος κραταὶ πολιτικήν, ἐσωτερικήν καὶ ἐξωτερικήν. Εἴπομεν δὲ καὶ ἀνωτέρω, ὅτι καὶ τὸ Βυζάντιον ἤρχισε νὰ παρακαμάζῃ, δταν ἀπεθρασύνθη δὲ πρὸς τὸ Κράτος ἀνταγωνισμὸς τῶν «δυνατῶν» καὶ τῶν λοιπῶν βυζαντινῶν εὐγενῶν καὶ φεουδαρχῶν, διὰ νὰ κορυφωθῇ εἰς τὴν ἰδεολογικὴν ρῆξιν μεταξὺ «Ορθοδόξων» καὶ «Ἐλληνοκεντρικῶν» καὶ ἐπειτα μεταξὺ ἐνωτικῶν Αὐτοκρατόρων καὶ ἀνθενωτικοῦ κλήρου⁴². Ἡ τραγικὴ συνέπεια ἐκ τῆς ἀπωλείας τῆς ἐνότητος ἀποδεικνύει περιφανῶς τὴν ἀποφασιστικὴν ἀξίαν καὶ τὸν θετικὸν ρόλον αὐτῆς κατὰ τοὺς προηγούμενους αἰῶνας. Ἐν ὅψει δὲ καὶ τῶν ἐν γένει γεωγραφικῶν καὶ πολιτικῶν συνθηκῶν, φαίνεται εἰς ἥμας λίαν ἀμφίβολον, ἐὰν ἡ Ὁρθοδοξία Ἐκκλησία θὰ εἶχε συντελέσει θετικώτερον εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς οἰκονομίας, ὑποβοη-

42. Α. Βακαλόπουλος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 148 ἔξ., 252 ἔξ.

θοῦσα περισσότερον τὴν κοινωνικὴν διαφοροποίησιν καὶ ὀλιγώτερον τὴν ἐνότητα.

'Ορθόδοξος συντηρητισμὸς καὶ οἰκονομία.

Ἐλλείψει χώρου εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναφερθῶμεν λίαν συνοπτικῶς εἰς ὡρισμένα ἄλλα προβλήματα, τὰ ὅποῖα θίγει δὲ ΜΑ, καὶ τὰ ὅποῖα χρήζουν εἰδικῶν κοινωνιολογικῶν ἐρευνῶν.

Τὸ κυριώτερον τούτων εἶναι ὁ βαθμός, εἰς τὸν ὅποῖον ἡ λεγομένη συντηρητικότης τῆς Ὁρθοδοξίας ἐπηρέασε, θετικῶς ἡ ἀρνητικῶς, τὸν οἰκονομικὸν καὶ γενικώτερον τὸν κοινωνικὸν βίον. Κατ' ἀρχὴν θὰ ἐπρεπε νὰ ἐξετασθῇ ἡ συντηρητικότης καθ' ἑαυτήν. Ὁ ΜΑ δέχεται αὐτήν ὡς δεδομένην. Εἶναι καὶ τοῦτο ἐν τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς εἰκόνος τῆς Ὁρθοδοξίας, περὶ τῆς ὅποιας ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω. Βεβαίως ἡ ἐντύπωσις αὐτή δὲν ἐδημιουργήθη τυχαίως, οὔτε καὶ εἶναι ἄλλωστε ἐξ διοικήσου ἐσφαλμένη. Εἶναι δημαρχούς μονόπλευρος. Ὑπερτονίζει τὰ παραδοσιακὰ χαρακτηριστικά, ἐνῷ παραγνωρίζει τὰ δυναμικά ἐκεῖνα στοιχεῖα τῆς ὄρθodoξου πνευματικότητος, τὰ δημόσια ἐπιτρέπουν νὰ ἔχωμεν τὴν πεποίθησιν, δτι ἡ ὀραιοτέρα παράδοσις τῆς Ὁρθοδοξίας εἶναι ἡ ἱκανότης αὐτῆς νὰ δημιουργῇ παραδόσεις.

Εἶναι ἐν τούτοις γεγονός, δτι διὰ μέσου τῶν αἰώνων διεμορφώθησαν ὡρισμένα στατικὰ πλαίσια, ἐντὸς τῶν ὅποίων φαίνεται νὰ ἔχῃ ἐγκλωβισθῆ ὁ δυναμισμὸς οὗτος. Κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα εἶχεν ἐκσπάσει ἡ γνωστὴ μεγάλη ἔρις μεταξὺ διαπρεπῶν Ἐλλήνων θεολόγων περὶ τὸ πρόβλημα «πυρήνων» καὶ «φλοιόδες» τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἐπρόκειτο ἵσως διὰ τὴν πρώτην τολμηρὸν προσπάθειαν κριτικοῦ ἐλέγχου τῶν ἴστορικῶν μορφῶν τοῦ ὄρθodoξου σῶματος⁴³. Ὁ ἔλεγχος αὐτὸς εἶναι ἀναγ-

43. Λεπτομερείας διὰ τὰς πνευματικὰς καὶ πολιτιστικὰς ἐν γένει ἀνακατατάξεις εἰς τὸν Ἑλληνορθόδοξον χῶρον ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Δια-

καῖος καὶ κατὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν προκειμένων προβλημάτων.

Μεταξὺ τῶν παραγόντων, οἱ ὅποιοι ἐπηρέασαν ἀρνητικῶς τὴν οἰκονομίαν τῆς Ἀνατολῆς, συγκαταλέγει π.χ. ὁ ΜΑ καὶ τὸν δογματικὸν συντηρητισμὸν τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἐπειδή, λέγει, ἀφ' ἐνὸς δὲν συνεδέθη τὸ δόγμα μὲ τὸν καθ' ἡμέραν βίον, ὡς λ.χ. εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Καλβινισμοῦ, προκειμένου νὰ μεταδοθῇ ἐκ τοῦ δόγματος δημιουργικὸς παλαμὸς εἰς τὸν χώρον τῆς δραστηριότητος τῶν πιστῶν, ἀφ' ἐτέρου δὲ καὶ κυρίως ἐπειδὴ ἡ Ὁρθοδοξία δὲν ἔθεωρησεν ἀπαραίτητον νὰ ἀναπτύξῃ, νὰ ἔρμηνεύσῃ περαιτέρω καὶ νὰ κατοχυρώσῃ διὰ τοῦ λόγου τὸ ὑπὸ τῶν Συνόδων διατυπωθὲν δογματικῶς περιεχόμενον τῆς πίστεως, δὲν ἔκεντήθη τὸ διανοητικὸν ἐνδιαφέρον καὶ δὲν προεκλήθησαν θεολογικοὶ καὶ φιλοσοφικοὶ διαιμάχαι, αἱ ὅποιαι θὰ εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα νὰ προαχθῇ ἔμμεσως ἡ Ὁρθοδοξικὴ ἐπιστήμη καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἡ τεχνική, ὡς συνέβη εἰς τὴν Δύσιν.

Ἡ θέσις αὐτῆ, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τούλαχιστον εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν Ὁρθοδοξίαν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, εἶναι ἐπιδεκτικὴ σοβαρῶν ἀντιρρήσεων. Ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Δύσις δὲν ἀντελήφθησαν βεβαίως κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τὴν φύσιν τοῦ δόγματος καὶ τὴν θέσιν του εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ Ἀνατολή, πλὴν ὀλίγων καὶ τούτων ἡμιτελῶν ἐξαιρέσεων, δὲν ἐπροχώρησε πράγματι εἰς τὴν οἰκοδόμησιν ἐνὸς σχολαστικοῦ συστήματος, ὡς ἔκεινο τῆς Δύσεως, τὸ ὅποιον ἐδέσμευσε τόσον ἀσφυκτικῶς τὴν ζωὴν (ὡς λεπτομερειακὸν σύστημα ἡθικῆς) καὶ τὸν λόγον (ὡς καθωρισμένος τρόπος σκέψεως), ὥστε προεκάλεσε τελικῶς τὰς γνωστὰς ἀντιδράσεις, τὰς ἀρνητικὰς ἐν πολλοῖς διὰ

φωτισμοῦ βλ. ἐν A. Papaderos, «Metakenosis. Griechenlands kulturelle Herausforderung durch die Aufklärung in der Sicht des Koraïs und des Oikonomos», ἐν *Archiv für Vergleichende Kulturwissenschaft*, τεῦχ. 6, Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan 1970. Εἰδικῶς διὰ τὴν ἀνωτέρω ἔριδα βλ. σ. 127-134.

τὴν Ἐκκλησίαν, ὃχι ὅμως ὁπωσδήποτε ἐπιβλαβεῖς διὰ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ζωήν.

Εἰς τὴν Ἀνατολὴν τὸ δόγμα παρέμεινεν ἀπλῶς ὡς ὄριον, ἐντὸς τοῦ ὅποιου δύναται νὰ κινῆται ἀσφαλῶς καὶ νὰ διεξολογῇ θεαρέστως ὁ πιστὸς τὸν Θεόν. Τοῦτο οὐδόλως σημαίνει ἔχθροτητα πρὸς τὸν ὄρθιὸν λόγον ἐκ μέρους τῆς Ὁρθοδοξίας, τῆς ὅποιας τούναντίον εἶναι γνωστὸν τὸ πάθος διὰ τὸ «ὄρθιῶς δοκεῖν»⁴⁴. Ἀλλωστε καὶ τὸ πλέον ταχὺ βλέψμα εἰς τὴν Ἰστορίαν θὰ ἀνεκάλει εἰς τὴν μνήμην ὃχι μόνον τὴν κατάφασιν τῆς Ὁρθοδοξίας πρὸς τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφικὴν (ἄρα διανοητικὴν) κληρονομίαν, ἀλλὰ καὶ τοὺς τόσους μακρούς καὶ ἐπιπόνους ἀγῶνας τῶν θεολόγων τῆς Ἀνατολῆς διὰ τὴν «κατὰ λόγον» ἔρμηνείαν, διατύπωσιν καὶ οἰκείωσιν τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Πᾶσα δὲ ἀλλοίωσις ἢ ὑπέρβασις τοῦ ὡς ἡνω δογματικοῦ ὄριου προεκάλει πάντοτε σφοδρὰν ἀντιδρασιν, κατὰ τὴν ὅποιαν ἔχρησιμοποιοῦντο βεβαίως θεο-λογικὰ ἐπιχειρήματα (π.χ. ἔριδες περὶ τὸ Filioque, τὸν Ἡσυχασμόν, ἀντιμετώπισις τῆς Μεταρρυθμίσεως, νεώτεραι τάσεις καὶ αἵρετικὰ ρεύματα ἐντὸς τῆς Ὁρθοδοξίας).

«Οσον ἀφορᾷ εἰδικώτερον εἰς τὴν ἐπιστήμην, εἶναι ἐκ τῆς οὐσίας τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀβάσιμων νὰ ἀποδίδῃ κανεὶς εἰς αὐτὴν μίαν a priori ἀρνητικὴν στάσιν. Ἀρκεῖ νὰ ὑπομνήσωμεν, πόσον προηγήθη τῆς Δύσεως τὸ Βυζάντιον εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Ἑπιστημῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς Τεχνικῆς, καὶ πόσον ἐπωφελήθη ἐπειτα ὁ δυτικὸς κόσμος ἐξ αὐτοῦ τοῦ πνευματικοῦ μόχθου. Βεβαίως, δὲν εἶχε σημειωθῆ ἐις τὸ Βυζάντιον ὁ διαχω-

44. «Ος εἰπομένων εἰς ἄλλην εὐκαιρίαν, εἰς τὸ «πάθος» τοῦτο διὰ τὸ «ὄρθιῶς δοκεῖν» «lebt die echt rationalistische Denkweise der alten Hellenen weiter, deren sich auch der Byzantiner bedient, um die Botschaft der Offenbarung in Begriffen überlegener Klarheit, Deutlichkeit und Vollzahl auszulegen». A. Papaderos, Das Liturgische, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 217.

ρισμὸς μεταξὺ θεολογίας καὶ φιλοσοφίας καὶ ἡ στροφὴ πρὸς τὸν ακθαρὸν ὄρθιογισμόν. Ἐνῷ δύμως τοῦτο ἐγένετο εἰς τὴν Δύσιν ὡς διάστασις καὶ διάσπασις, εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἡ στροφὴ ἐπραγματοποιήθη ὡς πρόσληψις. Καθ' ὃν χρόνον δηλαδὴ δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀτονίσει εἰς τὴν Δύσιν ἡ Ἱερὰ Ἐξέτασις, "Ἐλληνες κληρικοὶ ἀνελάμβανον νὰ μετακενώσουν εἰς τὸ ὑπόδουλον Γένος τὸ νέον πνεῦμα, «τὰ φῶτα τῆς Εὐρώπης», τὰ συστήματα τοῦ Καρτεσίου καὶ τοῦ Γαλιλαίου, νὰ μεταφράσουν ἐγχειρίδια τῆς νέας Φυσικῆς, τῶν Μαθηματικῶν καὶ τῆς Ἀστρονομίας. Καὶ τοῦτο διότι ἡ Ὁρθοδοξία εἶδε πάντοτε εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς ἀληθείας τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπίστευσεν ὅτι «πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δώρημα τέλειον ἀνωθέν ἔστιν, καταβαῖνον ἐκ τοῦ Πατρὸς τῶν Φωτῶν»⁴⁵. Ἐὰν λοιπὸν παρετηρήθῃ ἀνάσχεσις εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς καὶ ἐπομένως καὶ τῆς οἰκονομίας - καὶ παρετηρήθῃ ὅντως -, ἡ αἵτια δὲν εὑρίσκεται εἰς τὸ «ἀπόκοσμον», τὸ «μυστικοπαθὲς» καὶ τὸ «ἀντιλογικὸν» τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀλλ' εἰς παράγοντας ἔξωτερικούς· συγκεκριμένως, εἰς τὴν παρέμβασιν τῆς Δύσεως διὰ τῶν σταυροφοριῶν, εἰς τὴν κατόπιν τούτων διάλυσιν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ εἰς τὴν ἐπακολουθήσασαν μακράν τουρκικὴν δουλείαν.

Εἰς τὰ ιστορικὰ συμβάντα μᾶλλον, παρὰ εἰς τὴν φύσιν τῆς Ὁρθοδοξίας, νομίζομεν ὅτι πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ αἴτια καὶ δὶ' ὠρισμένα ἀλλὰ φαινόμενα, τὰ ὅποια ἀποδίδει ὁ ΜΑ εἰς τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδοξίας. Λέγει π.χ. ὅτι εἰς τὴν Ἀνατολὴν διετηρήθησαν περισσότερον, παρ' ὅσον εἰς τὴν Δύσιν,

45. Εὐχὴ θείας Λειτουργίας. Πρβλ. καὶ Ἰακ. 1, 17. Ἡ πρόσληψις αὕτη τοῦ νέου κριτικοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος ἐγένετο πολὺ ἀνετώτερον καὶ ταχύτερον ἐκ μέρους τοῦ ἐλληνορθοδόξου κλήρου, παρ' ὅσον ἐκ μέρους τῶν ιερατικῶν καὶ θεολογικῶν κύκλων τῶν δυτικῶν Ὀμολογιῶν. Τοῦτο διείλεται κυρίως εἰς τὴν πνευματικὴν παράδοσιν τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κατ' οὐσίαν αἰσιόδοξον στάσιν τῆς Ὁρθοδοξίας ἔναντι τῆς γηώσεως. Λεπτομερείας διὰ τὸν τοιοῦτον τρόπον ἀποδοχῆς τοῦ νέου πνεύματος βλ. ἐν A. Papaderos, *Metakenosis*, σ. 29 εξ., 98-134.

τὰ λαϊκά ἥθη καὶ ἔθιμα, αἱ λαϊκαὶ ἐνδυμασίαι καὶ ἡ λαϊκὴ τέχνη, λόγω ἀκριβῶς τῆς συντηρητικῆς νοοτροπίας τῆς Ὁρθοδοξίας. Μέχρι ποίου βαθμοῦ εἶναι τοῦτο ἀκριβές, θὰ ἰδωμεν κατωτέρω. "Οσον ἀφορᾶ εἰδικώτερον εἰς τὴν λαϊκὴν τέχνην, ὁ ΜΑ ἀποδίδει τὴν ἀνθησιν αὐτῆς κυρίως εἰς τὴν στάσιν τῆς Ὁρθοδοξίας ἔναντι τῆς τέχνης γενικῶς. Ἡ Ὁρθοδοξία, ὑποστηρίζει, ἐπιτυγχάνει πολλάκις νὰ καταχωνεύῃ τὸ Ἐγκόσμιον ἐξ δλοκλήρου ἐντὸς τοῦ Ὑπερκοσμίου, τοῦ Ἱεροῦ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπέβαλε μίαν αὐστηρῶς ἵεροκρατικὴν τέχνην (*Sakralkunst*), ἐνῷ, πέραν τῆς εἰκονογραφίας, οὐδὲν ἔτερον εἶδος εἰκαστικῶν ἢ ἄλλων τεχνῶν ηύνοησε (355). Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ μεταφυσικῶς φορτισμένη αὐστηρότης τῆς ἀγιογραφίας καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς φανερώνουν μίαν «μεγαλειώδη μονομέρειαν» (356). Διὰ τὸν λόγον αὐτόν, προσθέτει, ἐδημιουργήθη κενόν, τὸ δόποιον ἥλθε νὰ πληρωσῇ ἡ λαϊκὴ τέχνη. Τοῦτο εἶχε πάντας καὶ τὸ εύνοϊκὸν ἀποτέλεσμα, διότι, ἐκτὸς τοῦ πλούτου τῆς ἐκφράσεως, διετηρήθησαν καὶ παλαιότατοι τύποι καὶ μορφαί, διὰ τῶν ὅποιων ἔχομεν μίαν ζωντανὴν ἀναπαράστασιν τῆς Ἰστορίας (256, πρβλ. 364). Ἡ νεωτέρα διερεύνησις τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος εἰς τὸ Βυζάντιον δυσκόλως θὰ συμφωνήσῃ μὲ τὴν περὶ «μονομερείας» ἄποψιν. Εἴπομεν ἐξ ἄλλου ἀνωτέρω, διότι ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ «ἱεροκρατικὸς» μὲ τὴν ἀληθῆ ἔννοιαν τοῦ δρου. Λόγω δὲ τῆς ἐνότητος τοῦ πολιτιστικοῦ φαινομένου δὲν εἶναι νοητὸν νὰ ὑπάρχῃ ἱεροκρατικὸς τομεὺς (π.χ. τέχνη) ἐντὸς μὴ ἱεροκρατικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἔξηγησις τῆς ἀκμῆς τῆς λαϊκῆς τέχνης εἶναι λοιπὸν καθ' ἡμᾶς ἀνεπαρκής· πέραν τοῦ ρόλου τοῦ θρησκευτικοῦ παράγοντος θὰ πρέπει νὰ διερευνηθοῦν τὰ πολιτικο-οἰκονομικὰ αἴτια, ἡ καλλιτεχνικὴ εὐαίσθησία τοῦ λαοῦ καὶ ἡ ἐν γένει πολιτιστικὴ του παράδοσις. Εἰδικώτερον διὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας, πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὅψιν ἡ ἀποδέσμευσις ἐργατικοῦ δυναμικοῦ (λόγω ἀπωλείας τῶν περιουσιακῶν του στοιχείων ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν Τούρκων, ἐνίστε δὲ καὶ τῶν προύχοντων καὶ τῶν τοκογλύφων), τὸ δόποιον

προσεφέρετο εἰς τὴν χειροτεχνικὴν δραστηριότητα μὲ μειωμένας οἰκονομικὰς ἀξιώσεις.

Συζητήσιμος εἶναι ἔξι ἄλλους ἡ ἀποψίς τοῦ MA, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ὁρθοδοξία δὲν ἐνεθάρρυνεν ἀρκούντως τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιοτεχνίας. Ἐν ἀντιθέσει, λέγει, πρὸς τὴν δυτικὴν Ἔκκλησίαν, ἡ Ἀνατολικὴ δὲν ἐπέδειξε κυριαρχικὸν πάθος, τὸ ὅποῖον θὰ ἔτεινε νὰ ἐκδηλωθῇ μὲ τὴν δημιουργίαν μεγαλοπρεπῶν ἀντιπροσωπευτικῶν οἰκοδομημάτων καὶ ἔργων τέχνης, ὥστε νὰ προκληθῇ ζήτησις βιοτεχνικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ προϊόντων, καὶ ἐπομένως ἀνάπτυξις ἀναλόγων δεξιοτήτων καὶ δραστηριοτήτων, ὁ πλοῦτος τῶν ὅποιων εἰς τὴν Δύσιν προητοίμασε τὴν μετάβασιν εἰς τὴν βιομηχανίαν. Ἡ θέσις αὐτὴ εἶναι πολὺ ἀληθιοφανής. Νομίζομεν δύμας ὅτι παραθεωρεῖ δύο τινά: Πρῶτον, ὅτι ναὶ μὲν ἡ Ὁρθόδοξος Ἔκκλησία, συμφώνως πρὸς τὴν διακονικὴν τῆς φύσιν, δὲν ἐπεδίωξε πράγματι ἐπιδεικτικὴν παρουσίαν εἰς τὸν κόσμον, πλὴν δύμας τοῦτο ἐπράξει διὰ τὴν Ἔκκλησίαν τὸ Βυζαντινὸν Κράτος διὰ τῶν μοναδικῆς μεγαλοπρεπείας ἐκκλησιαστικῶν οἰκοδομημάτων. Τὸ ἀντικείμενον ἀποτέλεσμα διὰ τὴν οἰκονομίαν ὑπῆρξεν ἐπομένως καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἀνεξαρτήτως τοῦ φορέως, προηγγηθὲν μάλιστα τῆς Δύσεως κατὰ πολὺ. Καὶ δεύτερον, ὅτι τὸ ἀπειρον πλῆθος τῶν Μοναστηρίων καὶ τῶν μικρῶν, ἔστω, καὶ ἀπερίτων ναῶν τῆς Ἀνατολῆς, προϋποθέτει ἀσφαλῶς τεχνικήν, ἔργατικὴν καὶ οἰκοδομικὴν δραστηριότητα, ἡ ὅποια, συνολικῶς ἔκτιμωμένη, δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ὑπολείπεται πράγματι ἐκείνης, τὴν δόποιαν προεκάλεσσαν αἱ τάσεις καὶ αἱ ἀνάγκαι τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου εἰς τὴν Δύσιν. Δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ λησμονῆται, ὅτι, παρὰ τὸ πανασθενές τῆς Ὁρθοδοξίας, δὲν ἔλειψεν ἐκ τοῦ βίου αὐτῆς (ἰδίᾳ εἰς τὸ Βυζαντινὸν μέχρι τούλαχιστον τῶν σταυροφοριῶν) ἡ χλυδὴ καὶ ὁ πλούτος τῶν οἰκοδομημάτων καὶ ἐν γένει τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Καὶ ἀσφαλῶς πάντα τὰ ἀνωτέρω ἐπηρέασσαν μᾶλλον θετικῶς τὴν βιοτεχνίαν⁴⁶.

46. Βλ. 'A. Σίδερι, 'Ιστορία τοῦ οἰκονομικοῦ βίου I, 'Αθῆναι 1950, σ. 273 ἔξ. Πρβλ. 'Ιω. Καραγιαννοπούλου, Σηθ' ἀνωτ., σ. 698 ἔξ.

Ἐάν λοιπὸν εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἀνεστάλῃ ὁ ρυθμὸς τεχνικῆς καὶ βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως, τοῦτο θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὰς γνωστὰς ιστορικὰς συγκυρίας μᾶλλον, αἱ ὅποιαι ἀνέκοψαν τὴν ἐπιστημονικήν, τεχνικὴν καὶ οἰκονομικὴν πορείαν τοῦ Βυζαντίου, παρὰ εἰς ἀνασχετικὸν ρόλον τῆς Ὁρθοδοξίας, δὸσονδήποτε ίσχυρὰ καὶ ἀν ὑποτεθῇ ὅτι πράγματι ἡ ὑπὲρ αὐτῆς κηρυττομένη στροφὴ πρὸς τὰς πνευματικὰς ἀξίας. Ἀλλως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔξηγηθῇ ἡ ἀκμὴ τοῦ Βυζαντίου εἰς τοὺς τομεῖς τούτους, καθ' ὃν ἀκριβῶς χρόνον καὶ ἡ Ὁρθοδοξία εὑρίσκετο εἰς πνευματικὴν ἐγρήγορσιν ὑψηλοῦ βαθμοῦ.

Μεταξὺ τῶν ἀρνητικῶν τούτων ιστορικῶν συνθηκῶν ἐπιθυμοῦμεν νὰ μνημονεύσωμεν ἰδιαιτέρως τὴν ἀπώλειαν τῆς μοναδικῆς ἡγετικῆς θέσεως, τὴν δόποιαν κατεῖχεν ἐπὶ αἰῶνας τὸ Βυζαντίου εἰς τὸ διεθνὲς ἐμπόριον, τὴν δόποιαν θέσιν παρεχώρησε σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὴν Βενετίαν καὶ τὴν Γένουαν. Ἡ ὑπόμνησις αὐτὴ γίνεται ἐδῶ καὶ ἐπειδὴ ὁ MA ίσχυρίζεται ὅτι τοὺς δρθόδοξους λαοὺς χαρακτηρίζει καὶ ἔλειψις ἐμπορικοῦ πνεύματος. Ἡ ἔλειψις αὐτῆς, παρατηρεῖ, δημιουργεῖ ἐν κενόν, τὸ δόποιον ἔρχονται νὰ ἀναπληρώσουν ξένοι ἐπιχειρηματίαι (κυρίως Ἐβραῖοι), οἱ δόποιοι εὐδοκιμοῦν εἰς τὰς Ὁρθοδόξους χώρας, καθὼς καὶ ξένον κεφάλαιον, τὸ δόποιον ἀποκτᾷ ὑψηλὴν ἐπιρροὴν εἰς τὸν δρθόδοξον χῶρον (365, πρβλ. καὶ 335 - 344)⁴⁷.

47. Ἐνταῦθα θεωροῦμεν ἀναγκαῖον νὰ σημειώσωμεν τὸ ἀκόλουθα: 'Ως γνωστόν, ἡ χριστιανικὴ Ἔκκλησία, ἔχουσα ὑπὲρ δψει τοὺς πειρασμοὺς τοῦ μαμώνα, εἰδέ γενικῶς μετ' ἐπιφυλάξεως τὸ ἐμπόριον. Τινὲς τῶν Πατέρων καὶ Διδασκάλων τῆς Ἔκκλησίας (π.χ. ὁ Τερτυλλιανὸς) ἡρήθησαν ἀκόμη καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἐμπορίου. Ἡ ἐπιφυλακτικὴ αὐτὴ στάσις διετυποῦτο κατὰ τὸν μεσαίωνα εἰς τὸ ἀξιώμα: nullus christianus debet esse mercator (βλ. L. Brentano, *Ethik und Volkswirtschaft in der Geschichte*, 1909, σ. 5).

Εἰς τὴν Δύσιν ἡ ἀντίληψις αὐτὴ δὲν ἔτο δύσκολον νὰ ὑποστηριχθῇ, καθ' ὅσον τὸ ἐμπόριον μόλις περὶ τὸ τέλος τοῦ μεσαίωνος ἤρχισεν, ὡς γνωστόν, νὰ διαδραματίζῃ σημαντικὸν ρόλον εἰς τὸν οἰκονομικὸν βίον. Εἶναι δύμας χαρακτηριστικόν, ὅτι ἔκτοτε παρατηρεῖται σταδιακὴ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ

Τὴν τοιαύτην ἔλλειψιν ἐμπορικότητος δὲν ἀποδίδει ὁ ΜΑ εἰς συγκεκριμένην ἐνέργειαν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἡ ὅποια θὰ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν καθοδήγησιν τοῦ πιστοῦ πρὸς ὄρισμένον

τῆς αὐστηρότητος. Τὸ ἐμπορικὸν κέρδος νομιμοποιεῖται ἡθικῶς ὡς ἀμοιβὴ ἐργασίας (Θωμᾶς Ἀκυνάτης), ἐνῷ κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα δ Saint Antonio, συνεπής πρὸς τὴν ἐπελθοῦσαν ἐν τῷ μεταξὺ σημαντικὴν οἰκονομικο-κοινωνικὴν ἀλλαγὴν, ἀποδέχεται τόσον πολλὰς παραχωρήσεις εἰς τὴν ἡθικὴν τοῦ ἐμπορίου, ὥστε γίνεται πλέον φανερὰ ἡ ἀναγνώρισις καὶ παραδοχὴ τῶν ἀπροσώπων δυνάμεων, αἱ ὅποιαι ἐπηρεάζουν τὴν πραγματικότητα τῆς ἀγορᾶς (βλ. R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, 1929, σ. 41).

Εἰς τὴν Ἀνατολήν, τούναντίον, ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἑξ ἀρχῆς τὸ ἐμπόριον ὡς μίαν δεδομένην πραγματικότητα, ἡ ὅποια προσέλαβεν εἰς τὸ Βυζαντίον ἀκόμη μεγαλύτερας διαστάσεις. Εἶναι, πρὸς τούτοις, γνωστόν, ὅτι μεταξὺ τῶν λαῶν τῆς Βυζαντίνης Ἀντοκρατορίας, πλὴν τοῦ αὐτοῦ ἐμπορίου, ἤκμασε καὶ δι μεταπρατισμὸς - κατὰ τὸ πλεῖστον ὡς παρασιτικὴ ἀπασχόλησις - καὶ γενικῶς τὸ πνεῦμα τῆς συναλλαγῆς, ὡς συμβαίνει ἐν πολλοῖς καὶ μέχρι σήμερον εἰς τὸν χώρον τούτον (βλ. W. Heyd, *Histoire du commerce du Lévant au moyen âge*, Leipzig 1903, τόμ. 2).

‘Ως ἐκ τῆς δεδομένης αὐτῆς πραγματικότητος, ἡ Ἐκκλησία εἰς τὴν Ἀνατολὴν δὲν ἤτο εὔκολον νὰ λάβῃ ἔνιαίναν καταδικαστικὴν στάσιν ἔναντι τοῦ ἐμπορίου γενικῶς. Εἰς τὴν κηρυγματικὴν καὶ τὴν ποιμαντικὴν ἐν γένει δρᾶσιν τῆς ἡ Ἐκκλησία δὲν παραλέπει βεβαίως νὰ καυτηριάζῃ τὰς ἐκτροπὰς τοῦ ἐμπορίου, ὡς πράττει ἀναλόγως καὶ δι’ ἄλλας ἐπαγγελματικὰς δραστηριότητας. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἐν προκειμένῳ αἱ παραστάσεις κοιλαζομένων ἀδίκων ἐμπόρων εἰς εἰκόνας τῆς μελλούσης Κρίσεως, ὡς ἀναγράφομεν εἰς ὑπὸ ἐκτύπωσιν μελέτην ἡμῶν Περὶ τῆς Κοινωνιολογίας τῆς Ὁρθοδόξου εἰκονογραφίας. Σημειοῦμεν μόνον ἐνταῦθα ἔνδεικτικῶς, ὅτι π.χ. εἰς τοιχογραφίας Μονῶν τῆς Μολδαβίας, μεταξὺ τῶν πρωτοισμένων εἰς αἰώνιαν καταδίκην παρίστανται καὶ οἱ Ἀρμένιοι συλλήβδην, λόγῳ προφανῶς τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος αὐτῶν. Μόνον ἡ κρατοῦσα τότε ἐπιρροὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὰς χώρας ἐκείνας καὶ τὸ ὄμπτιστον φρόνημα ἀπέτρεψαν προφανῶς νὰ λάβουν τὴν θέσιν ταύτην οἱ ‘Ἐλληνες, δεδομένου ὅτι διὰ τοὺς λαοὺς τῶν Βαλκανίων ‘Ἐλλην ἐσήμανε τότε ἐμπορος! Γενικῶς δμως δφείλομεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι εἰς τὸν χώρον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, παρ’ ὅλας τὰς ἐπιφυλάξεις, δὲ ἐμπορος εῖναι εὐνοϊκὸν μᾶλλον κλῖμα δράσεως. Εἰς τοῦτο, πέραν τῆς δεδομένης καταστάσεως, περὶ τῆς

τρόπον οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Τὴν ἐξήγησιν ἀναζητεῖ εἰς μίαν εὐρυτέρας σημασίας «ἀδυναμίαν» τῆς Ὁρθοδόξιας· εἰς τὸ ὅτι δὲν ηγύπησε τρία βασικὰ γνωρίσματα τῆς Δύσεως:

ὅποιας ὀμιλήσαμεν ἀνωτέρω, συνέβαλον καὶ ἄλλοι παράγοντες. ‘Ως π.χ. ἡ θετικὴ συμβολὴ τοῦ ἐμπόρου εἰς τὸ ἔργον τῆς χριστιανικῆς Ἱεραποστολῆς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Εἶναι μάλιστα γνωστόν, ὅτι εἰς τινας περιπτώσεις δὲ ἐμπορος συνοδεύει ἱεραποστολικὰς ἐξορμήσεις ὡς ἐν εἰδος «ἐμπειρογνώμονος ἀναπτύξεως», ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον. Οὕτω λ.χ. κατὰ τὴν ἀποστολὴν τῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, εἰς τὸν χρῆστα οἰκονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἐν γένει ἀναπτύξεως κόσμου τῶν Σλάβων, δὲ Πατριάρχης Φώτιος καὶ δὲ Αὐτοκράτωρ Μιχαήλ Γ’ ἀπέστειλαν μετ’ αὐτῶν καὶ κληρικούς, μοναχούς, τεχνίτας καὶ ἐμπόρους (Β. Στεφανίδου, ‘Ἐκκλ. Ἰστορία’, σ. 369 ἐξ.).

Διὰ τὸ ἀντικείμενον τῆς παρούσης μελέτης ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης ἡ σύνδεσις μεταξὺ ἐμπορίου καὶ θρησκευτικῆς ἐορτῆς, ἡ ὅποια ὀδήγησεν εἰς τὸ φαινόμενον τῆς ἐμποροπανηγύρεως· ἥτοι εἰς τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς συρροής μεγάλου πλήθους προσκυνητῶν εἰς θρησκευτικὰς πανηγύρεις πρὸς διεξαγωγὴν ἐμπορικῶν πράξεων. Τὸ φαινόμενον, γνωστὸν διλαστεῖ ἥδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος, προσέλαβεν ἐνωπρὶς τοιαύτην ἔκτασιν, ὥστε ἡ ήη Οἰκουμένη. Σύνοδος, διὰ τοῦ 76 Κανόνος αὐτῆς, ἡγαγάσθη νὰ ἀπαγορεύσῃ τὰς ἀγοραπωλησίας εἰς τοὺς περιβόλους τῶν ναῶν. Παρὰ τὴν ἀπαγόρευσιν δύμως, τὸ φαινόμενον διατηρεῖται μέχρι καὶ σήμερον. Εἶναι μάλιστα γνωστόν, ὅτι δχι μόνον εἰς τοὺς Ἀγίους Τόπους, ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰς διλαστεῖσαν περιοχάς, δὲ Κερδῶνος ‘Ἐρμῆς ὑπῆρξε τακτικὸς θιασώτης τῶν ἐκκλησιαστικῶν πανηγύρεων. ‘Ὑπενθυμίζομεν ἐνδεικτικῶς ὅτι ἡ ἐμποροπανήγυρις τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἐν Θεσσαλονίκῃ ἥτοι μία ἀληθῶς μεγάλη διεθνῆς ἀγορὰ καὶ εὐκαιρία διεθνῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν (‘Α. Σίδερη, ἔνθ’ ἀνωτ., σ. 250).

‘Η ἔξοικείωσις ἔπειτα μὲ τὸ ἐμπορικὸν πνεῦμα διηγεύλυνε πολλάκις τὴν εἰσοδον τούτου καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ δύνατα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου (σιμωνία, ἀμοιβὴ ἐνορίας τοῦ ἔξωτερικοῦ. Χάρις εἰς τὴν οἰκονομικὴν εὐρωστίαν αὐτῶν διεδραμάτισαν πάντοτε ρόλον ἀποφασιστικὸν εἰς τὴν ζωὴν τῆς κοινότητος - συνήθως θετικόν. ‘Ὕπὸ εὐσεβοῦς διαθέσεως παρακινούμενοι, ὑπῆρξαν πολλοὶ τούτων μεγάλοι εὐεργέται τοῦ ἀποδήμου, ἀλλὰ καὶ τοῦ

Πρέπει τέλος νὰ ὑπομνησθῇ ὁ ρόλος τῶν ἀποδήμων ‘Ἐλλήνων ἐμπόρων εἰς τὰς παρουσίας - ἔνορίας τοῦ ἔξωτερικοῦ. Χάρις εἰς τὴν οἰκονομικὴν εὐρωστίαν αὐτῶν διεδραμάτισαν πάντοτε ρόλον ἀποφασιστικὸν εἰς τὴν ζωὴν τῆς κοινότητος - συνήθως θετικόν. ‘Ὕπὸ εὐσεβοῦς διαθέσεως παρακινούμενοι, ὑπῆρξαν πολλοὶ τούτων μεγάλοι εὐεργέται τοῦ ἀποδήμου, ἀλλὰ καὶ τοῦ

τὴν ἐπιχειρησιακὴν δραστηριότητα (wirtschaftliche Aktivität), τὸν δρθιολογισμὸν (Rationalismus) καὶ τὸν ὑπολογισμὸν (Rechenhaftigkeit), τοὺς παράγοντας δηλαδή, οἱ δόποῖοι, κατὰ τὸν W. Schombart, ὑπῆρξαν ἡ ἀρχικὴ καὶ κυρία κινητήριος δύναμις πρὸς τὸν καπιταλισμὸν. Εἰς τὴν ἀνωτέρω τριπλῆν «ἀδυναμίαν» τῆς Ἀνατολῆς προστίθεται ἔπειτα ἡ ἐν γένει στάσις ἔναντι τῶν ἐπιγείων πραγμάτων, ἡ δόποία δὲν ἐνθαρρύνει τὴν κερδοσκοπίαν. Αἱ θέσεις αὐτὰν εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσαι. Δὲν ἔξηγοι ὅμως μίαν διαπίστωσιν τῆς μελέτης τοῦ MA, τὴν ἀκόλουθον· «μόνον οἱ Ἑλληνες εἶναι προικισμένοι μὲν ἴδιαιτερα ἐμπορικὰ προσόντα» (365). «Οτι τοῦτο εἶναι γεγονός, δὲν χρειάζεται νὰ ὑπογραμμισθῇ ἐδῶ. Πώς ὅμως δὲ MA ἀντιπαρέρχεται μὲν μίαν μόνον φράσιν ἐν φαινόμενον, τὸ δόποῖον εὑρίσκεται

μητροπολιτικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἵδικ εἰς τὸν χῶρον τῆς Παιδείας καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης, ἐνῷ ἐβάστασαν μέγα μέρος τῶν δαπανῶν τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ. ἀγῶνος τοῦ 1821. Βλ. A. Papaderos, *Metakenosis*, σ. 17 ἐξ. Ἡ ἔξλιξις εἰς τὴν στάσιν ἔναντι τοῦ ἐμπορίου εἶναι χαρακτηριστική· ἀποκαλύπτει τὸ γενικώτερον φαινόμενον τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τῆς ἐπιφυλάξεως εἰς τὴν προσαρμογὴν καὶ τὴν ἀποδοχὴν. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται διὰ τῆς ἔξειλικτικῆς στάσεως ἔναντι καὶ ἀλλων προβλημάτων, ὡς π.χ. τῆς τοκοληψίας - τοκογλυφίας. «Οχι μόνον Γρηγόριος δὲ Νύσσης (*Ἄργος κατὰ τοκιόντων*), ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἄλλοι Πατέρες καὶ Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς παρέχουν πολλάς μαρτυρίας διὰ τὴν ἐπὶ μακρὸν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν τοῦ τόκου (συμφώνως καὶ πρὸς τὴν βιβλικὴν παράδοσιν. Βλ. *Ἑξοδ. 32,25· Λουκ. 6,35*). Ἡ ἀπαγόρευσις ἐθεσμοθετήθη διὰ διαδοχικῶν συνοδικῶν πράξεων καὶ κανονικῶν διαταγῶν (πρβλ. π.χ. τοὺς κανόνας ΙΖ' τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ι' τῆς Στ' Οἰκουμ., Δ' τῆς Λαοδικείας, ΙΔ' τοῦ Μ. Βασιλείου, ΛΒ' τοῦ Νικηφόρου 'Ομολογητοῦ). Εἶναι ὅμως γνωστόν, ὅτι, παρὰ τὰς ἀπαγορεύσεις αὐτὰς, ἡ τοκογλυφία δὲν περιωρίσθη οὕτε εἰς τὴν Δύσιν (ὅπου τούλαχιστον ἀπὸ τοῦ 13ου αἰώνος κ.έξ. παρατηρεῖται μεγάλη διακύμασις εἰς τὴν σχετικὴν θεολογικὴν συζήτησιν, ἡ δόποία καταλήγει εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Καλβίνου περιωρισμένην ἔστω νομιμοποίησιν καὶ ἐνθάρρυνσιν τῆς τοκοληψίας), οὕτε εἰς τὴν Ἀνατολήν, διότου ἡ τοκογλυφία, ἰδίως κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας, γίνεται ἔξαιρετικῶς τυρannικὴ καὶ ὀδηγεῖ πλήθος ἀνθρώπων εἰς οἰκονομικὴν ἔξαθλωσιν.

εἰς τὴν καρδίαν τοῦ προβλήματος «Ορθοδοξία καὶ Οἰκονομία»; Ἐδῶ ὑπάρχει προφανῶς ἐν λίαν σοβαρὸν ζήτημα: «Η οἱ Ἑλληνες δὲν εἶναι καλοὶ Ὁρθόδοξοι ἢ οἱ λοιποὶ Ὁρθόδοξοι λαοὶ δὲν εἶναι καλοὶ ἐμποροί, δχι ὅμως ἐπειδὴ εἶναι καλύτεροι Ὁρθόδοξοι, ἀλλὰ δι' ἐτέρους λόγους, ἀναγομένους εἰς τὴν ψυχοσύνθεσιν των, τὸν πολιτισμὸν των ἢ τὰς ιστορικὰς συγκυρίας. Η ἀπάντησις εἰς τὰ ἀνωτέρω σοβαρά, δσον καὶ ἐνδιαφέροντα προβλήματα, μόνον ἀπὸ εἰδικὴν μελέτην εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναμένεται.

«Η συντήρησις ἡθῶν, ἔθιμων καὶ μορφῶν τοῦ ἀγροτικοῦ βίου καὶ μάλιστα ἡ ἀνθεκτικότης τοῦ θεσμοῦ τῆς οἰκογενείας θεωροῦνται ὑπὸ τοῦ MA ὡς μία περαιτέρω περιοχή, εἰς τὴν δόποίαν ἀποδεικνύεται ἡ ἐπίδρασις τοῦ συντηρητισμοῦ τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἐπὶ τῆς διαπίστωσεως δὲν ὑπάρχει ἀντίρρησις, ὀνεξαρτήτως λεπτομερειῶν τινων, αἱ δόποῖαι εἶναι ἐπιδεκτικαὶ συζητήσεως. Θεωροῦμεν ἀναγκαίας δλίγας μόνον διευκρινιστικὰς παρατηρήσεις ἐν σχέσει πρὸς τὸν θεσμὸν τῆς οἰκογενείας, δὲ δόποῖος πράγματι, παρὰ τοὺς ἴδεολογικοὺς καὶ κοινωνικοὺς κλυδωνισμοὺς τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, διετήρησε κατὰ τρόπον θαυμαστὸν τὴν συνοχήν του. Ο MA ἐπισημαίνει δρθῶς τὴν μεγάλην πατριαρχικὴν οἰκογένειαν εἰς τὰ Βακαλάνια καὶ τὴν Ρωσίαν (364). Πλὴν ὅμως, τὸν θεσμὸν αὐτὸν πρέπει νὰ ἔξετάσωμεν ἐντὸς πολὺ εύρυτέρου πλαισίου συγγενικῶν σχέσεων, αἱ δόποῖαι διαδραματίζουν ἴδιαιτερον ρόλον εἰς τὴν δρθόδοξον κοινωνίαν.

«Η Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία διευρύνει τὸν κύκλον τῶν στενῶν βιολογικῶν διανθρωπίων σχέσεων. Εἰς τὴν ἔξ αίματος συγγένειαν προσθέτει καὶ τὴν πνευματικήν, ἀφ' ἐνδές διὰ τοῦ θεσμοῦ τοῦ παρανύμφου εἰς τὸ μαστήριον τοῦ γάμου, ἀφ' ἐτέρου δὲ καὶ κυρίως διὰ τοῦ θεσμοῦ τοῦ ἀναδόχου (συντέκνου) εἰς τὸ μαστήριον τοῦ Ἀγίου Βαπτίσματος.

«Η μορφὴ αὐτὴ τῆς συγγενείας, περιβαλλομένη μὲ τὴν ἵερότητα τοῦ μαστήριου, προσδίδει εἰς τοὺς θεσμοὺς διάστασιν καὶ ὀντοχὴν μεγαλυτέρων ἐκείνης τῆς φυσικῆς συγγενείας. Ἀλλωστε ἥδη ἡ ἐν Τρούλῳ Σύνοδος (53ος Κανὼν) ἀνεγνώρισε καὶ

έπιστημως τὴν πνευματικὴν συγγένειαν ὡς ἀνωτέραν τῆς σωματικῆς.

Ἐντὸς τῆς «οἰκογενείας», ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην αὐτὴν ἔννοιαν, φυσικὸν εἶναι νὰ δημιουργῆται κλῖμα εύνοϊκὸν διὰ δύο βασικῆς σημασίας φαινόμενα, τὰ δοποῖα ἐπισημαίνει δρθῶς ὁ MA: τὴν αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ (λόγῳ τῆς συνάψεως γάμου εἰς νεαρὰν ἡλικίαν, ἀφοῦ τὰ ἀτομα αἰσθάνονται ἔσωτά ἀσφαλῆ ἐντὸς τῆς οἰκογενείας), καὶ τὴν ἀποφυγὴν δημιουργίας ἐνὸς προλεταριάτου (καὶ πάλιν χάρις εἰς τὴν προστασίαν τοῦ ἀτόμου ὑπὸ τῆς οἰκογενείας), καίτοι τὸ τελευταῖον τοῦτο φαινόμενον τίθεται ὑπὸ μερικὴν τούλαχιστον ἀμφισβήτησιν. Πέραν τούτου, ἡ πνευματικὴ συγγένεια δημιουργεῖ πρόσθετα κωλύματα γάμου, τὰ δοποῖα ἀνεγνώρισεν ἡδη ἡ νομοθεσία τοῦ Ιουστινιανοῦ, ἐπέβαλον ἐκκλησιαστικαὶ Σύνοδοι καὶ κατοχυρώνει ὁ ἔλληνικὸς ἀστικὸς κῶδις μέχρι σήμερον. Ἐάν ληφθῇ ὑπὸ ὅψιν τὸ κλειστὸν τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος, ἵδις κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, εἶναι εύκολον νὰ ἐκτιμηθῇ ἡ σημασία τῶν προσθέτων αὐτῶν κωλυμάτων διὰ τὴν ἀποφυγὴν τῆς αἰμομιξίας καὶ κατὰ συνέπειαν διὰ τὴν διατήρησιν τῆς βιολογικῆς εὐεξίας, τῆς ὑγείας καὶ τῆς ἐργατικότητος τοῦ λαοῦ. Πρέπει νὰ συνυπολογισθῇ ἐξ ἄλλου ὁ ρόλος τῶν εὐρυτέρων συγγενικῶν δεσμῶν διὰ τὴν διατήρησιν τῆς εἰρήνης καὶ καλῶν διανθρωπίνων σχέσεων, τὴν ἀποφυγὴν συγκρούσεων ἢ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν συνεπειῶν αὐτῶν, καθὼς καὶ διὰ τὴν ἀνάπτυξιν πνεύματος συνεργατικότητος καὶ ἀλληλεγγύης. Μόνον δὲ ὑπὸ τὸ εὐρύτερον τοῦτο πρᾶσμα εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτιμηθῇ δρθῶς ἡ διαπίστωσις τοῦ MA, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὰς συνεκτικὰς δυνάμεις, αἱ δοποῖαι ἀπορρέουν ἐκ τῆς συντηρητικῆς ἐπιδράσεως τῆς Ὁρθοδοξίας.

Ἡ διαπίστωσις ὅμως αὐτὴ παραμένει ἐπίσης μονόπλευρος, ἐὰν δὲν συνεκτιμηθῇ ἡ ἐπίδρασις καὶ ἄλλων, ἐξωτερικῶν παραγόντων, οἱ ὄποιοι ἀνέστειλαν ἢ ἐπεβράδυναν τὴν διαδικασίαν τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Οὕτω π.χ., - διὰ νὰ ἀναφέρωμεν ἔνα ἐκ τῶν κυριωτέρων παραγόντων τούτων -, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐνετοκρατίας καὶ ἐπειτα τῆς Τουρκοκρατίας ἐδημιουρ-

γήθη τὸ «φοβερὸν» κατέναντι τοῦ ἀλλοδόξου ἢ ἀλλοπίστου ἀντιπάλου. Ἡ παρουσία τοῦ «Φράγκου» ἢ τοῦ Τούρκου ἴσοδυνάμει μὲν ὑπαρξιακὴν ἀπειλὴν εἰς διάφορειν πολλῶν αἰώνων. Ἡ ἀπειλὴ αὐτὴ ἱσχυροποιεῖ τοὺς δεσμοὺς τῶν Ὁρθοδόξων, ἀποθαρρύνει κάθε εἰδούς ἐγωκεντρικὸν ἀτομισμὸν καὶ ἐξαναγκάζει εἰς «συγκλήρωσιν τοῦ βίου παντός»⁴⁸. Ὅπὸ τὴν πίεσιν αὐτὴν αἱ διανθρώπιναι σχέσεις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ περιορισθοῦν εἰς τὸν κλοιὸν ἐνὸς οἰκογενειακοῦ «γκέττο». Γίνονται διοικογενειακαί, διακοινοτικαί, ἐνῷ παραλλήλως διευρύνεται καὶ ἐδραιοῦται ἡ συνείδησις τῶν ὑποδούλων πιστῶν, διὰ τοῦτον εἰς τὸ μέγα σῶμα τοῦ «Γένους τῶν Ὁρθοδόξων».

Ἐξ ἄλλου ὁ συντριμός, τὸ σύντρομον καὶ ὁ συσταυρωμὸς τῶν ὑποδούλων κατέστησαν ὑπαρξιακὴν τὴν ἀνάγκην νὰ δημιουργηθοῦν ἢ νὰ ἐνισχυθοῦν δομαὶ ὅμαδικότητος, ἵκαναι νὰ ἀντιταχθοῦν ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἀπειλήν. Ἐκ τῶν τοιούτων δομῶν ἐπιθυμοῦμεν νὰ μημονεύσωμεν τὴν Κοινότητα καὶ τὰς διαφόρους συσσωματώσεις. «Οχι μόνον ἐπειδὴ ἔχουν ἐξαιρετικὴν σημασίαν διὰ τὴν διαλεύκανσιν τοῦ ρόλου τῆς Ὁρθοδοξίας εἰς τὸν χῶρον τῆς οἰκονομίας· ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ σχετίζονται μὲ τὸ ζτέρον ζήτημα, τὸ δοποῖον θέτει ὁ MA: διὰ δηλαδὴ εἰς τὸν ὁρθόδοξον χῶρον δὲν ὑπάρχουν μορφαὶ αὐτονόμου διαρθρώσεως καὶ ἐλευθέρας ἀναπτύξεως κοινοτήτων. Διὰ τὸ Βυζάντιον τοῦτο δύναται ἐν μέρει νὰ ὑποστηριχθῇ. Ο κρατικὸς συγκεντρωτισμὸς δὲν ἀφηγεῖ πολλὰ περιθώρια εἰς τὴν αὐτοδιοίκησιν διὰ τὴν αὐτόνομον ἀνάπτυξιν ἀληθῶς ἐλευθέρων κοινοτήτων καὶ πόλεων. Κατὰ τὴν περίοδον ὅμως τῆς Τουρκοκρατίας, αἱ κοινότητες τῶν ὁρθοδόξων Ἐλλήνων παρουσίασαν, ὡς γνωστόν, διαμόρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν ὅλως ἰδιάζουσαν, ἡ ὄποια συνετέλεσεν

48. Ο Δ. Δανιηλίδης (*Νεοελληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία I*, Ἀθήνα 1934, σ. 129 ἐξ.), ἀναλύων τὸ ζήτημα τοῦτο, διομάζει προσφυῶς τὴν ἔλληνικὴν κοινότητα τῆς Τουρκοκρατίας «σύνδεσμον μελλοθανάτων ἀδελφῶν».

ἀποφασιστικῶς εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν καὶ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ 'Ελληνισμοῦ⁴⁹.

'Απὸ τῆς σκοπιᾶς τῆς παρούσης ἔρευνης πρέπει νὰ ὑπογραμμίσωμεν ἐν προκειμένῳ, δὅτι ἡ κοινότης συμπίπτει συνήθως μὲ τὴν 'Ενορίαν, τῆς ὁποίας καὶ εἶναι ἐν πολλοῖς καρπός, καὶ εἰς τὴν δύοιαν ὁφέλειν κατὰ κύριον λόγον τὴν ἀντοχήν της. Εἰς τὸν χώρον τούτον τῆς εὐχαριστιακῆς κοινωνίας γίνεται ἡ πρόσληψις τῶν προβλημάτων καὶ τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινότητος δλοκλήρου καὶ ἐπιδιώκεται ἡ λύσις αὐτῶν ἐντὸς τοῦ ἀλληλεγγύου κοινοβίου τῶν δμοπίστων. Πάντοτε δέ, καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, ἡ 'Ενορία ὑπῆρξε, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ τὸ φυσικὸν βουλευτήριον τῶν ραγιάδων καὶ τὸ ὅρμητήριον δημιουργικῶν συλλογικῶν δραστηριοτήτων.

Τὰ αὐτὰ περίτου ίσχύουν καὶ διὰ τὰς συσσωματώσεις⁵⁰. Πρόκειται διὰ τὰς διαφόρους μορφὰς ὡργανωμένης συνεργασίας, κυρίως εἰς τὸν τομέα τῶν συντεχνιῶν καὶ τῶν συνεταιρισμῶν. Πολλαὶ τῶν συσσωματώσεων τούτων ἔχουν βεβαίως τὰς ρίζας των εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνορωμαϊκὴν κοινωνίαν.

'Ενῷ δμως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ρωμαϊκῆς παρακμῆς, ἀλλὰ ἐν πολλοῖς καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον, εἶχον μεταβληθῆ εἰς ἔξαρ-

49. Οἱ ἔρευνηται συμφωνοῦν δὅτι ἡ Νεοελληνικὴ κοινότης ἀποτελεῖ δλῶς ιδιόμορφον κοινωνικὸν φαινόμενον καὶ ὡς πρὸς τὴν γένεσιν, καὶ ὡς πρὸς τὴν δομὴν καὶ τὴν λειτουργίαν της. Μεταξὺ δὲ τῶν ἄλλων παραδοξοτήτων, τὰς ὁποίας παρουσιάζει, εἶναι καὶ τὸ γεγονός, δὅτι ἡ κοινότης αὐτῇ ἐπέτυχεν, ὑπὸ καθεστῶς δουλείας, νὰ ἀναπτυχθῇ ὡς αὐτόνομος ἥθικοθρησκευτικὸς σχηματισμὸς εὐρείας οἰκονομικῆς, πολιτικῆς, πολιτιστικῆς, ἀκόμη καὶ στρατιωτικῆς δραστηριότητος. Πρβλ. K. Καραβίδα, 'Η Κοινότης I, 'Αθῆναι 1935. Πρβλ. D. Zakythinos, «La commune grecque. Les conditions historiques d'une décentralisation administrative», ἐν *L'Hellenisme contemporain* II, Athènes 1948. S. Visvisis, «L'administration communale des Grecs pendant la domination turque», ἐν *Anniversaire de la Prise de Constantinople. L'Hellenisme Contemporain*, 1953, σ. 217-238.

50. Περὶ αὐτῶν βλ. N. I. Πανταζοπούλου, 'Ελλήνων συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, 'Αθῆναι 1958.

τήματα τοῦ Κράτους καὶ ἐτέλουν ὑπὸ τὸν ἔμεσον ἔλεγχόν του, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας ἐπέτυχον νὰ ἀναπτύξουν σχετικῶς αὐτοτελῆ δραστηριότητα, γάρις καὶ εἰς τὴν αὐτονομίαν τῆς Κοινότητος - 'Ενορίας. Καίτοι αἱ συσσωματώσεις αὐταὶ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἔρευνηθῆ ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τῆς Κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν δὅτι ὁ πρωτοποριακὸς χαρακτήρι των, ἡ δυναμικὴ οἰκονομικὴ ἐπίδοσις, τὸ πνεῦμα τῆς συνεργασίας, τῆς ἀλληλεγγύης, τῆς ἐπιμελείας, τῆς κοινῆς εὐθύνης, δὲν εἶναι ἀπόρροια μόνον καὶ πρωτίστως οἰκονομικο-δργανωτικοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἀλλὰ καρπὸς τῆς κοινῆς πίστεως καὶ τῆς κοινοβιωτικῆς συνειδήσεως τῶν δρθιοδόξων μελῶν⁵¹. Τὸ

51. Πόσον ἡ *affectio societatis*, ἡ ἐταιρικὴ πρόθεσις τῶν συσσωματώσεων ἔκεινων ἐστηρίχθη «εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἀδελφότητος καὶ εἰς τὰ διδάχματα τοῦ Χριστοῦ» ('Αλίκη Κιάντου-Παμπούκη, 'Ἐμπόριον καὶ 'Εμπορικὸν Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατία», ἐν *'Επετηρίς Ανωτάτης Βιομηχανικῆς Σχολῆς*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 45) φαίνεται σαφῶς εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς γνωστῆς «Κοινῆς Συντροφίας» τῶν 'Αμπελακίων, ἡ ὁποία ἔκφράζει τὸ κρατοῦν τόπε γενικῶς πνεῦμα. 'Ο περίφημος ἐκεῖνος παραγωγικὸς συνεταιρισμὸς (κατασκευὴ καὶ βαφὴ νημάτων ἐκ βάμβακος καὶ ἐμπορία τούτων εἰς τὰς ἀγορὰς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης) ἔβασίζετο εἰς τὴν σύμπραξιν δλῶν τῶν μελῶν τῆς Κοινότητος. 'Επρόκειτο βεβαίως περὶ συμπράξεως οἰκονομικοῦ κατὰ βάσιν χαρακτήρος. 'Η ἐμπνευσίς δμως, ἡ δομή καὶ αἱ ἀμοιβαῖαι σχέσεις τῶν μελῶν δὲν διεβίλονται εἰς τὸν στυγιὸν οἰκονομικὸν ὀρθολογισμόν, ἀλλὰ πρωτίστως εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἀλληλεγγύου ἀδελφότητος. Τοῦτο μαρτυροῦν περιφανῶς σὸν τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ διαταράντα δύο Καταστατικά τῶν ἑτῶν 1780 καὶ 1795 (ἐνταῦθα παραπέμπομεν εἰς τὰ κείμενα κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ X. 'Αναγνωστιάδη, 'Η οἰκονομικὴ διάρθρωσις καὶ ἡ νομικὴ μορφὴ τοῦ συνυπαίσιμοῦ τῶν 'Αμπελακίων, Θεσσαλονίκη 1973. Διὰ τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ ἔτους δηλοῦνται τὸ ἀντίστοιχον Καταστατικόν). 'Απὸ τῆς σκοπιᾶς τῆς παρούσης μελέτης παρατηροῦμεν, λίσαν συνοπτικῶς, τὰ ἔξης:

'Η δλὴ προσπάθεια ἀναλαμβάνεται «σὺν τῷ ἀγίῳ Θεῷ», κατὰ τὴν πρώτην φράσιν τοῦ Καταστατικοῦ τοῦ 1780. 'Ο εὐαγγελικὸς λόγος «Οὐ γάρ εἰσι δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἐμὸν δνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν» (*Ματθ. 18, 20*), τίθεται ὡς ἀφετηρία ἀμφοτέρων τῶν Καταστατικῶν. 'Υπενθυμίζεται δὅτι «ἡ ἀρχὴ τῆς ἀμιλήσου ήμῶν πίστεως ηὔξησε στηριζομένη εἰς τὴν ἐνότητα... καὶ ἦν ἡ φυγὴ τοῦ πλήθους μάτι» (*Πράξ. 4, 32, 1780*,

γεγονός τοῦτο δὲν παραβλάπτεται, νομίζομεν, ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ εἶναι ἐν μέρει ὁρθὸς ὁ ἴσχυρισμός, ὅτι μερικοὶ ἐπιχειρησιακῶς ἐπιτήδειοι ἔξεμεταλλεύθησαν κατὰ καιροὺς τὴν πίστιν καὶ τὴν ἀφελότητα τῶν ὑπολοίπων⁵². Ἐκ παραλλήλου ἡ πολλά-

ἄρθρ. I). «Ἡ «ἀλήθεια», («ἀρχὴ τῶν λόγων σου ἀλήθεια», Ψαλμ. 118, 160), δ «φόβος» («὾ Φόβος Κυρίου ἀγνός, διαμένων εἰς αἰῶνα αἰῶνος», Ψαλμ. 18, 10) καὶ ἡ «ἀνταπόδοσις» («Καὶ γὰρ οἱ δοῦλοι σου φυλάσσουσιν αὐτά· ἐν τῷ φυλάσσειν αὐτὰ ἀνταπόδοσις πολλή», Ψαλμ. 18, 12) προστίθενται εἰς τὸ Καταστατικὸν τοῦ 1795, ὅπου ἐν συνεχείᾳ ὅμολογεῖται: «Συνεπῶς, ἐμεῖς, οἱ . . . ἔμποροι καὶ βιοτέχνες κόκκινων νημάτων τῆς πόλεως αὐτῆς τῶν Ἀμπελακίων, στερεώνοντας τὴν ὑπαρξίαν μας ἐπάνω στὸ ἀγκωνάρι, σ' αὐτὸ τὸ ἔδιο ὄνομα τοῦ Κυρίου μας, ἀπεφασίσαμε . . .» (ἄρθρ. I). «Ο λόγος εἶναι ἐν συνεχείᾳ λειτουργικός, εὐχαριστιακός, ἀναστάσιμος, ὑπενθυμίζων τὸν γνωστὸν Κατηχητικὸν πασχάλιον λόγον Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου: «Ἐν δύναμιτι αὐτοῦ τοῦ δεσπότου Χριστοῦ, ἀπεφασίσαμεν νὰ ἀνακαίνισωμεν καὶ νὰ συγκροτήσωμεν πάλιν τὴν κοινὴν ἡμῶν συντροφίαν καὶ ἀδελφότητα ἀνακαλοῦντες τὰ ἀρχαῖα ἥθη ἡμῶν καὶ τιθέντες κοινὴν τράπεζαν καὶ ἐν ὑψηλῷ κηρύγματι καλοῦντες κάθες ἀδελφὸν ἡμῶν, διὰ νὰ ἔλθῃ νὰ ἀπολαύσῃ τῆς κοινῆς τραπέζης καὶ ἀδελφότητος, φέρων μεθ' ἔσωτοῦ εἰς τὴν εὐωχίαν ταύτην τὸ προσῆκον ἔνδυμα, δὲ μὲν εὐπορῶν τὸ μεταδοτικὸν καὶ φιλάδελφον, δὲ δὲ ἀπορῶν τὸ ὑπομονετικὸν . . .» (1780, ἄρθρ. I). «Ἐν πνεύματι πρωτοποριακῷ καθιερώνεται ἡ συμμετοχὴ καὶ τῶν ἐργαζομένων εἰς τὰ κέρδη τῆς ἐπιχειρήσεως. Ὁρίζεται δὲ διὰ κατὰ τὴν κατανομὴν θάλαμβάνεται ὑπὲρ ὅψιν ἡ ἐργατικότης ἡ ἡ ραθυμία, ἡ πιστότης ἡ ἡ ἀμέλεια «κατὰ θεῖον καὶ δίκαιον λόγον, δὲ δοῦλε, ἐπὶ δίλγων ἡς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σε καταστήσω» (κατὰ τὸ Ματθ. 25, 21· 1780, ἄρθρ. 2). Όμοιώς καὶ αἱ λοιπαὶ διατάξεις θεμελιοῦνται ἐπὶ ἀναλόγων γραφικῶν χωρίων, ἐνῷ τὸ 17ον ἄρθρον ἀμφοτέρων τῶν Καταστατικῶν ἔχει τὸν χαρακτῆρα προσευχῆς, δρόκου καὶ ἀφορισμοῦ. Εἴναι ἀκριβῶς τὸ ὅμρόψυχον φρόνημα τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητος, τὸ δόπιον ἔμπνεον δρᾶσιν ἀπὸ κοινοῦ καὶ δόλγηει εἰς καταπληκτικὸν διὰ τὴν ἐποχὴν καὶ τὰς περιστάσεις οἰκονομικὸν σφρῆγος: «Οἱ Ἀμπελακιώτες ἡσαν ποτισμένοι μὲν θρησκευτικὸν πνεῦμα καὶ ἔκαμναν ἐπακριβῆ ἐφαρμογή του στὶς σχέσεις τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς των, διαπιστώντες καὶ δ. Κ. Κουκκιδῆς, Τὸ πνεῦμα τοῦ συνεργατισμοῦ τῶν νεωτέρων Ἑλλήρων καὶ τὸ Ἀμπελάκια, δὲ πρῶτος συνεταιρισμὸς τοῦ κόσμου, Ἀθῆναι 1948, σ. 84.

52. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν ὑποστηρίζει δι Γιάννης Κορδάτος (Τὸ Ἀμπελάκια καὶ δ μύθος γιὰ τὸ συνεταιρισμὸς τους, Ἀθῆναι 1973), θεωρῶν μά-

κις ἡγετικὴ θέσις, τὴν ὅποιαν ἐλάχιμαν ὁ ὁρθόδοξος κλῆρος κατὰ τὴν γένεσιν καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν συσσωματώσεων τούτων (ἀπόρροια τῆς ἀναλόγου θέσεως εἰς τὴν ζωὴν τῆς Κοινότητος) προστίθεται εἰς τὸν λόγους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἀποδεικνύουν ἐπιδεκτικὴν διορθώσεως τὴν ἄποψιν τοῦ ΜΑ περὶ ἀδιαφορίας τῆς Ὁρθοδοξίας διὰ τὰ ἐπίγεια πράγματα⁵³.

Ἐπικαιρότητα, λόγω τῶν συγχρόνων τάσεων, παρουσιάζει καὶ ἄλλη παρατήρησις τοῦ ΜΑ, ἀναφερομένη εἰς τὴν, κατ' αὐτὸν, περιωρισμένην ἀστυφιλίαν καὶ μετανάστευσιν εἰς τὰς ὁρθοδόξους χώρας. Συνέπειαν τούτου θεωρεῖ, ὡς εἴπομεν, τὴν ἀνάσχεσιν τῆς ἀστικοποιήσεως καὶ τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως, ή ὅποια δὲν ἐτροφοδοτεῖτο ἐκ τῆς ὑπαίθρου δι' ἐργατικῶν

λισταὶ διτὶ «οἱ παρεμβολές ἀπὸ ρητὰ τοῦ Εὐαγγελίου . . . ηταν στάχτη στὰ μάτια τῶν ἀπλούτων καὶ μικρῶν μετόχων» (σ. 71). Θεωροῦμεν τὴν ἔρμηνειαν αὐτὴν σαφῶς ἀντίθετον πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων τῆς τὴν ἐρμηνείαν, ὡς μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν, τὰς ὅποιας δημοποιοχῆς ἔκεινης, Κορδάτος (πρβλ. καὶ τὴν ἐπομένην σημείωσιν). Τὸ πνεῦμα ἔκεινο περιγράφει χαρακτηριστικῶς δ. Ζ. Παπαντωνίου (ἐφημερίς «Ἐλεύθερον Βῆμα», 29 Νοεμβρίου 1937· πρβλ. Κ. Κουκκιδῆ, ἔκθ. ἀνωτ., σ. 148, σημ. 1), ἀναφερομένος εἰς τὸ Καταστατικὸν τῶν Ἀμπελακίων: «Τὸ καταστατικό τους μ' ὅλη τοῦ τὴν καθηρολογία εἶναι λαϊκὸ κείμενο. «Τὸ καταστατικό τους μ' ὅλη τοῦ τὴν καθηρολογία εἶναι λαϊκὸ κείμενο. Τὸ εὐαγγελικὸ ρητὸ περιπλεγμένο μὲ τὶς ἐμπορικὲς φράσεις, ἡ σύνοψη μὲ τὰ νομικά, ἡ εὐλάβεια μὲ τὴν νοικοκυρωσάνη, ἡ ἀφέλεια μὲ τὴ λογικότητα, δίνουν στὸ κείμενο αὐτὸν ἔνα ζωηρὸ χρῶμα καλογρικῆς φιλολογίας».

53. Εἰς τὸ Καταστατικὸν τοῦ 1780 (ἄρθρ. 18) ἀναφέρεται διτὶ τοῦτο ἐπεκυρώθη ὑπὸ τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου. «Ἡ ὅλη δμῶς βιβλική λειτουργικὴ γλῶσσα τῶν Καταστατικῶν, καθὼς καὶ ἡ ἐν γένει δρᾶσις τοῦ ἐπισκόπου Πλαταμῶνος καὶ Λυκοστομίου Διονυσίου (1763-1793) ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν, διτὶ ὁ ρόλος αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἀποφασιστικὸς δχι μόνον κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν κειμένων τούτων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐν γένει δργάνωσιν τῆς «Συντροφίας». «Οπως (διτὶ νὰ ἀναφέρωμεν ἐν παράδειγμα δυναμικῆς ἀνακαίνισεως τοῦ κοινοβιακοῦ ἔκεινου πνεύματος) ἔνας ἐπίσκοπος (δ. Κισάρι μου καὶ Σελίνου Εἰρηναῖος) ὑπῆρξεν δὲ πρωτεργάτης καὶ εἶναι ἀκόμη δ. Πρόεδρος τῆς πλέον τολμηρᾶς συγχρόνου ἐταιρικῆς δραστηριότητος ηπειρείας λαϊκῆς βάσεως εἰς τὸν ἐλληνικὸν χῶρον, τῆς Ἀρωνόμου Ναυτιλιακῆς Εταιρείας Κρήτης.

χειρῶν, λόγῳ τῆς συνοχῆς, ὡς ἐλέχθη, τῆς συντηρητικῆς ὁρθοδόξου οἰκογενείας. Βεβαίως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρακολουθήσωμεν ἐδῶ τὴν ἔξελιξιν τῶν μετοικήσεων καὶ τῆς μεταναστευτικῆς κινητικότητος εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὸν μεταβυζαντινὸν ἐλληνικὸν χῶρον. Πάντως, δοσοὶ ἀφορᾶ εἰς τὴν γεωγραφικὴν κινητικότητα, πρέπει νὰ ὑπενθυμίσωμεν δτὶ ή 'Ορθοδοξία συνέβαλεν εἰς αὐτὴν ἀρνητικῶς καὶ θετικῶς. 'Αρνητικῶς ἐξ αἰτίας τῶν θρησκευτικῶν συγκρούσεων, αἱ ὅποιαι εἰχον ὅχι σπανίως ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀναγκαστικὴν μετοίκησιν (ἐκτόπισιν) καὶ ἐν μέρει καὶ τὴν ἀλλαγὴν τρόπου ζωῆς δόλοκλήρων πληθυσμῶν ἀντιφρονούντων πρὸς τὴν ἐπίσημον 'Εκκλησίαν, τὴν ἐνότητα τῆς ὅποιας εἶχε ζωτικὸν συμφέρον νὰ διασφαλίζῃ τὸ Κράτος⁵⁴. Διὰ τὸ μέτρον τοῦτο δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ προϋποθέσωμεν σύμπραξιν τῆς ἐπισήμου 'Εκκλησίας, χωρὶς δύμως καὶ νὰ ἀποκλείωμεν αὐτήν. Εἶναι γνωστὸν δτὶ μετοικήσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἀπέβησαν εἰς ὥρισμένας περιπτώσεις πληγὴ μεγάλη διὰ τὴν γεωργίαν τοῦ Βυζαντίου. Θετικῶς ἐνισχύθη ἡ κινητικότης, ἐπειδὴ εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ δτὶ ή 'Ορθοδοξία εύνοεῖ τὴν μετανάστευσιν. Διότι διὰ μὲν τοῦ οἰκονομικοῦ πνεύματός της ἐλευθερώνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ κλεισμάτος εἰς τὸν ἑαυτόν του καὶ ἀπὸ τοῦ φόβου δι' ὅτι εἶναι ἔνον καὶ ἄγνωστον, διὰ δὲ τῆς ἀναχωρητικῆς - ἐσχατολογικῆς διαθέσεως, τὴν ὅποιαν καλλιεργεῖ (δ ἄνθρωπος εἶναι οὕτως ἢ ἀλλως «πάροικος» εἰς τὸν κόσμον τοῦτον - «οὐκ ἔχομεν ὅδε μένουσαν πόλιν, ἀλλὰ τὴν μέλλουσαν ἐπιζητοῦμεν»⁵⁵), καταργεῖ τὴν μαγείαν τοῦ πατρίου χώματος, καὶ, χωρὶς νὰ κάνῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπατριν καὶ ἀνέστιον, ἐμπνέει εἰς

54. Δέον νὰ παρατηρήσωμεν ἐπίσης δτὶ αὔξησις τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἐσήμαινε μείωσιν τοῦ χώρου ἐπιβιώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, δ ὅποιος καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἤναγκάζετο νὰ μετοικῆσῃ εἰς τὰς πόλεις, τόσον κατὰ τὴν βυζαντινήν, δοσον καὶ κατὰ τὴν μετέπειτα περίοδον. 'Ο Δ. Σαβράμης μάλιστα (μνημ. ἔργ., σ. 51) θεωρεῖ τὸ φαινόμενο τοῦτο ὡς ἐν τῶν συντελεστῶν, διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀστικοῦ προλεταριάτου.

55. Ἐρρ. 13, 14.

αὐτὸν μίαν ἔτοιμότητα ἀποδοχῆς ὅλου τοῦ κόσμου. 'Υπὸ τοῦ πνεύματος τούτου ἐνθαρρυνόμενοι καὶ ὑπὸ τῶν δεινῶν τῆς δουλείας βεβαίως πιεζόμενοι, ἐτόλμησαν οἱ 'Ἐλληνες τὴν γενναίαν ἔκείνην ἔξιδον, ἡ ὅποια ἀπέληξε, μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὴν συγκρότησιν τῶν μεγάλων καὶ πλουσίων ἐλληνικῶν κοινοτήτων τῆς διασπορᾶς⁵⁶. Αἱ παροικίαι ἔκειναι, ὡς καὶ αἱ σύγχρονοι κοινότητες τῆς ἐλληνικῆς μεταναστεύσεως, ἔχουν κυρίως χαρακτῆρα ἐνοριακόν, ὅχι μόνον ὁργανωτικῶς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως αὐτοσυνειδησίας καὶ φρονήματος. 'Ακριβῶς δὲ τὸ κρατοῦν πνεῦμα τῆς συνοχῆς καὶ τῆς ἀλληλεγγύης δὲν ἀποτελεῖ δευτερεύοντα παράγοντα διὰ τὴν ἔλξιν νέων μεταναστῶν πρὸς ἐμπλουτισμὸν τῆς διασπορᾶς καὶ διαρκῆ αἰμορραγίαν τῆς πατρώας γῆς. 'Αλλὰ καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ εἰς τὴν Τουρκοκρατούμενην 'Ελλάδα ὑπῆρξε σχετική, ἔστω, κινητικότης πρὸς τὰ ἀστικά κέντρα. Καίτοι καὶ εἰς αὐτὰ πολλάκις αἱ συνθῆκαι ἥσαν λίαν δυσμενεῖς, δ ΜΑ δὲν θὰ ἐπρεπε νὰ παραβλέψῃ τὸ μέγεθος καὶ τὸ οἰκονομικὸν σφρῆγος πολλῶν βυζαντινῶν ἀστικῶν κέντρων, μερικὰ τῶν ὅποιων διετήρησαν τὴν δομήν των καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς αὐτοκρατορίας. 'Η δὲ ἔξελιξις εἰς τὸν ἐλλαδικὸν χῶρον μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἀποδεικνύει όντες οὐδεμίας ἀμφιβολίας τὴν πραγματικὴν ἔκτασιν τῆς ἀστυφιλίας καὶ τῆς μεταναστευτικῆς διαθέσεως. Παρὰ τὸ γεγονός δτὶ αἱ συνθῆκαι διαβιώσεως εἰς τὴν ὑπαίθρον ἐβελτιώθησαν ἀσυγκρίτως ἐν σχέσει μὲ ἔκεινας ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐσημειώθη μαζικὴ σχεδὸν μετακίνησις πληθυσμῶν πρὸς τὰ ἐλληνικὰ ἀστικά κέντρα, τὰ ὅποια ἀναπτύσσονται πλέον εἰς οὐδροκεφάλους, ἐνῷ παραλλήλως ἐνισχύθη ἡ πρὸς τὸ ἔξωτερικὸν μόνιμος ἡ προσωρι-

56. Πρβλ. A. Papaderos, *Metakenosis*, σ. 17 ἐξ. Δὲν εἶναι μάλιστα ὑπερβολή, ἐὰν λεχθῇ δτὶ τὸ ἐλληνορθόδοξον πνεῦμα προσανατολίζεται πρὸς μίαν ίδιομορφὸν ἐσχατολογίαν τῆς μεταναστεύσεως, ἡ ὅποια εὑρίσκεται πολὺ πέραν τῶν προσκαίρων οἰκονομικῶν σκοπιμοτήτων. Βλ. σχετικῶς: A. Papaderos, «Integration oder Rückwanderung - eine Alternative?», ἐν *Die Innere Mission* 9, (1974), σ. 404-408.

νὴ μετανάστευσις. Παραλλήλως ἐσημειώθη, ώς ήτο φυσικόν, μία εὑρεῖα κινητικότης (ἐπαγγελματική, εἰσοδηματική, μορφωτική κ.τ.λ.). Εἶναι χαρακτηριστικὸν δὲ, ἐνῷ εἰς τὰς ἔξελίξεις αὐτὰς δὲν ἐπέδρασεν ἀνασχετικῶς ή «συντηρητικότης» τῆς Ὀρθοδοξίας, ἐπηρεάζει αὖτη ἀκόμη τὴν νοοτροπίαν μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ ἐκείνου, διόποιος ἔχει μὲν ἐγκαταλείψει τὴν ὑπαιθρον, δχι ὅμως καὶ τὰς συνηθείας καὶ ἀντιλήψεις τοῦ ἀγροτικοῦ βίου. Δὲν δύναται πάντως νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, δὲ η σχετικῶς ταχεῖα μετάβασις τοῦ ἑλληνορθοδόξου χῶρου ἀπὸ τῆς φιλανθρωποῦ δομῆς καὶ οἰκονομίας τοῦ ἀγροτικοῦ βίου εἰς τὸν ἀστικὸν οἰκονομικο - τεχνικὸν ὀρθολογισμὸν τῆς συγχρόνου διεθνοποιημένης βιομηχανικῆς καὶ ἐπιχειρησιακῆς δραστηριότητος θέτει καὶ τὴν Ὀρθοδοξίαν ἐνάπιον ἐντελῶς νέων προβλημάτων, η ἀντιμετώπισις τῶν διοπίων εἶναι πλέον ἀδύνατος ἐντὸς τῶν παραδοσιακῶν πλαισίων δομῆς καὶ σκέψεως, τὰ διοπία προϋπέθετον ἀκριβῶς τὴν ἀγροτικὴν κοινωνίαν⁵⁷.

Tὸ ἐργατικὸν ἥθος τῶν Ὀρθοδόξων.

Διὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἄποφίν του περὶ τοῦ ἀνασχετικοῦ ρόλου τῆς Ὀρθοδοξίας εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς οἰκονομίας, ἐπικαλεῖται τέλος ὁ ΜΑ καὶ τὸ ἰδιάζον ἐργατικὸν ἥθος τῶν ὀρθοδόξων λαῶν. Χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν Δύσιν, λέγει, ὑπῆρξεν ἡδη κατὰ τὸν Μεσαίωνα τὸ γεγονός, δὲ οἱ θαυμασμὸς διὰ τὸ μοναστικὸν ἴδεωδες τοῦ «θεωρητικοῦ βίου» (*vita contemplativa*) ὑπεχώρησε βραδέως μέν, πλὴν σταθερῶς, διὰ νὰ παραχωρήσῃ τὴν θέσιν του εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐργασίας ὡς καθήκοντος ζωῆς. Ή ἀλλαγὴ αὐτὴ ἐνισχύθη ἔπειτα διὰ τοῦ μεταφυσικοῦ βάθους, τὸ διοπίον προσέδωκεν ὁ Λουθηρανισμὸς εἰς τὸ ἐπάγγελμα, ἔτι δὲ μᾶλλον διὰ τῆς ἀσκητικῆς ἐργατικῆς ἥθικῆς τοῦ Καλβινισμοῦ (363).

57. Βλ. 'Αλ. Παπαδερού, «Η Ὀρθόδοξος Ἀκαδημία Κρήτης. Τὸ Ιδρυμα καὶ οἱ σκοποί του», ἐν *Διάλογοι Εδιθύης* I (1971), σ. 66 ἔξ.

Εἰς τὴν Ἀνατολήν, τούναντίον, οὐδεμίαν εὑρίσκει ὁ ΜΑ προϋπόθεσιν ἀναλόγου ἔξελίξεως. Ἀναζητεῖ δὲ τὴν βαθυτέραν αἰτίαν εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Ὀρθοδοξίας καλλιεργηθεῖσαν ἔντονον στροφὴν πρὸς τὰς μεταφυσικὰς ἀξίας, τὴν διοπίαν ἐπιμαρτυρεῖ καὶ τὸ δὲ οἱ ἀναχωρητικὸς θεωρεῖται ὡς ἡ τελειοτέρα στάσις ἔναντι τῆς ζωῆς. Ως ἐκ τῆς στάσεως ταύτης, η ἐργασία δὲν προσέλαβεν ἥθικὸν περιεχόμενον, οὔτε διὰ τοὺς μοναχούς, οὔτε διὰ τοὺς λαϊκοὺς τῆς Ἀνατολῆς. Ἐθεωρήθη ὡς ζυγός, ὡς ἀναγκαστικὸς καὶ μοιραῖος τρόπος ὑπάρξεως⁵⁸. Λόγω τῆς διαμορφωθείσης τοιουτορόπως νωχελικῆς ἐργατικότητος, η Ὀρθοδοξία δὲν συνέβαλεν εἰς τὴν διάσπασιν τῶν δεδομένων δυνατοτήτων, εἰς τὴν δημιουργίαν νέων μορφῶν ἀπασχολήσεως, καὶ ἐν γένει δὲν ὅθησε δι' ἵσχυροῦ ἐργασιακοῦ παλμοῦ τοὺς λαούς της εἰς δημιουργικὴν δρᾶσιν.

Οἱ ἀνώτερων ἴσχυρισμοὶ δὲν εἶναι πρωτότυποι· ἐκφράζουν μίαν τυπικὴν διὰ τὸν δυτικὸν παρατηρητὴν ἀπορίαν καὶ ἐκπλήξιν. Ἀναλόγους ἐντυπώσεις εὑρίσκομεν π.χ. εἰς παλαιοτέρας περιηραφὰς περιηγητῶν καὶ εἰς σχόλια συγχρόνων τουριστῶν, οἱ διοπίοι δισκολεύονται νὰ κατανοήσουν τὸ ἥθος τοῦ ἀνατολικοῦ «καφενείου» καὶ τὸν ρυθμὸν τῆς ζωῆς μας, καίτοι οὕτος ἔχει ἐν τῷ μεταξὺ αἰσθητῶς ἐπιταχυνθῆ.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία δὲ οἱ εἰς τὸν πνευματικὸν χῶρον τῆς Ὀρθοδοξίας δυσκόλως δύναται νὰ εὐνοηθῇ καὶ νὰ δικαιωθῇ ἡ ἐργατικὴ νοοτροπία τῆς Δύσεως (ἀν καὶ εἰς τὴν Δύσιν παρατηρεῖται ὑψηλὸς βαθμὸς διαφοροποιήσεως, δσον ἀφορᾶ εἰς τὴν ἔναντι τῆς ἐργασίας στάσιν τῶν διαφόρων λαῶν καὶ τῶν ποικίλων στρωμάτων ἐντὸς αὐτῶν). Ο 'Ἐλληνισμός, εἰδικώτερον, διετήρησε πράγματι διὰ μέσου τῶν αἰώνων τὴν πατροπαράδοτον τάσιν του πρὸς τὸν «θεωρητικὸν βίον». Ή τάσις αὗτη εὑρε δικαίωσιν εἰς τὸν μοναστικὸν ἥσυχασμὸν καὶ ἐπηρέασεν δχι ἀπλῶς τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἐργασίαν καθ'

58. Βλ. τούναντίον Π. Σιμωτᾶ, 'Η ἐργασία θεῖος θεσμὸς ἢ κατάρα, 'Αθῆναι 1967.

έσυντήν, ἀλλὰ πολὺ περισσότερον αὐτὸ τοῦτο τὸ νόημα τοῦ ἐργάζεσθαι, μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ μοχθεῖν καὶ κοπιάζειν ὑπερβαλλόντως, δηλαδὴ πέραν τῶν ἀπαιτήσεων, τὰς δύοις προβάλλει ἡ συντήρησις τοῦ βίου. Τὸ πνεῦμα τοῦτο τῆς στοχαστικῆς ὀλιγαρκείας μαρτυρεῖται καὶ εἰς τὰς ποικίλας ἐκφάνσεις τοῦ λαϊκοῦ βίου (π.χ. παροιμίας, δημώδη ποίησιν, παραστάσεις τῆς λαϊκῆς τέχνης κ.τ.λ.). Φαίνεται ὅτι ἡ συμπάθεια τοῦ ἀνθρώπου στρέφεται πράγματι μᾶλλον πρὸς τὴν εἰδυλλιακὴν στάσιν τοῦ «ἐμβλέψατε εἰς τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ...» καὶ τοῦ «καταμάθετε τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ»⁵⁹, παρὰ πρὸς τὴν ἐργάδην μέριμναν μιᾶς φαουστικῆς ἐργασιομανίας. Εἶναι, ἐν τούτοις, ἐπισφαλῆς τόσον ὁ ἴσχυρισμὸς ὅτι οἱ Ὁρθόδοξοι λαοὶ ἐμφανίζουν μειωμένην ἐργατικήτα, ὅσον καὶ ἡ ἀναζήτησις τῶν αἰτίων εἰς τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ μόνον.

Ἐν πρώτοις, πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἀποψίς τοῦ ΜΑ, κατὰ τὴν δύοις ὅτι οἱ Ὁρθόδοξοι δὲν προσέδωκεν εἰς τὴν ἐργασίαν ἥθικὸν περιεχόμενον, δὲν εὐσταθεῖ. Τούναντίον μάλιστα, αἱ βιβλικαὶ περὶ ἐργασίας διδαχαὶ καὶ ἐντολαὶ οὔτε ἡγονοήθησαν βεβαίως, οὔτε ἥθετήθησαν ἐσκεμμένως ὑπὸ τῆς Ὁρθοδοξίας. Σαφῆς ὑπῆρξεν, ἐξ ὅλου, ἡ ἔναντι τῆς ἐργασίας θετικὴ τοποθέτησις τῶν Πατέρων καὶ Διδασκάλων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Εἰς τὰ συγγράμματα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν προσωπικὴν συμπεριφορὰν αὐτῶν, ἡ ἐργατικότης προσλαμβάνει ἔξοχον πνευματικὸν καὶ ἥθικὸν περιεχόμενον⁶⁰. Γνωστὸν εἶναι ἐπίσης, ὅτι, παρὰ τὴν τάσιν του πρὸς τὴν «vita contemplativa», ὁ ὄρθοδοξος Μοναχισμὸς συνέδεσε κατὰ θαυμάσιον πολλά-

59. *Ματθ. 6, 26-28.*

60. Τὸ ζήτημα τοῦτο ἔχει διελευκανθῆ ἐπαρκῶς διὰ τῶν μελετῶν τοῦ Δ. Μωράτου, *'Ἐργασία καὶ Ἐπάγγελμα κατὰ τὸν M. Βασίλειον*, Θεσσαλονίκη 1947. Π. Μπρατσιώτου, *'Ἡ ἐργασία κατὰ τοὺς τρεῖς Ιεράρχας*, Ἀθῆναι 1958. Δ. Σαβράμη, *'Ἡ περὶ ἐργασίας διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*, Ἀθῆναι 1962. Τοῦ αὐτοῦ, *Τὸ νόημα τῆς ἐργασίας*, Ἀθῆναι 1953.

κις τρόπον τὸ ορα μετὰ τοῦ *labora*⁶¹. Οὗτος ἀνέπτυξεν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Μονῆς, ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἐρήμου μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν μεγάλων μοναστικῶν κέντρων, ὑπεύθυνον δραστηριότητα, πρὸς τὴν δύοιν μόνον μετὰ θαυμασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνης δύναται νὰ στρέφεται ἡ σκέψις τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀρκεῖ νὰ ὑπομνησθῇ τὸ μέγα ἰεραποστολικὸν καὶ ἐκπολιτιστικὸν συνάμα ἔργον τοῦ βιζαντινοῦ Μοναχισμοῦ, ἡ ἐπίδοσις αὐτοῦ εἰς ἐργα φιλανθρωπίας καὶ φιλοξενίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας, εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν Τεχνῶν, εἰς τὴν πολύτιμον διὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἀντιγραφὴν καὶ διάσωσιν ἀρχαίων κειμένων κ.τ.λ.⁶². Ἐὰν μάλιστα θεωρήσωμεν ώς ἐργασίαν τὴν καταβολὴν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν δυνάμεων γενικῶς καὶ ἀνεξαρτήτως τοῦ παραγομένου ἡ μὴ ἐργου, πρέπει νὰ συμπεριλάβωμεν εἰς τὸν κύκλον ἐργασιῶν τοῦ Μοναχοῦ καὶ τὰς μακράς ἐν ἡμέρᾳ καὶ νυκτὶ ἀκολουθίας. Θὰ διαπιστώσωμεν τότε, ὅτι ὁ χρόνος ἐργασίας αὐξάνεται πολλάκις λίαν πιεστικῶς.

Βεβαίως ὁ ἀσκητισμὸς ἔξηρε τὸ ἰδεῶδες παραιτήσεως ἀπὸ πάσης βιωτικῆς μερίμνης. Συμβαίνει δὲ ἐνίστε νὰ λαμβάνουν μερικοὶ συγγραφεῖς ἰδέας καὶ προτροπάς τῆς τοιαύτης ἀσκητικῆς - νηπτικῆς φιλολογίας ώς θεμέλιον, ἐπὶ τοῦ δύοιν οἰκοδομοῦν τὸν μῆθον τῆς ἀπραξίας τοῦ ὄρθοδοξου Μοναχισμοῦ, πολὺ μακρὰν τῆς πραγματικότητος πολλάκις. Περιττόν, ἄλλωστε, νὰ ὑπομνήσωμεν ὅτι ἡ ἐργασία ἐθεωρήθη πάντοτε ώς μία τῶν βασικῶν μοναστικῶν ἀρετῶν καὶ ώς κύριον καθῆκον. Τὸ δὲ κανονικὸν δίκαιον καὶ ἡ ἐν γένει ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία ἔξεφρασθησαν πάντοτε λίαν αὐστηρῶς κατὰ τῆς ὀκνηρίας καὶ τῶν συγγενῶν καταστάσεων. Θὰ ἥτο βεβαίως δυνατὸν νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι ἡ ἀνάγκη καταπολεμήσεως τοιούτων καταστάσεων προϋπο-

61. Βλ. καὶ Δ. Σαβράμη, *'Η ἀρχὴ «ora et labora» κατὰ τὸν M. Βασίλειον*, ἐν Ἀθῆναι 1967. Πρβλ. F. Ruppert, *Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 7* ἐξ.

62. Βλ. *'Α. Φυτράκη, Oἱ μοναχοὶ ώς κοινωνικοὶ διδάσκαλοι καὶ ἐργάται ἐν τῇ ἀρχαὶ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ*, Ἀθῆναι 1953.

θέτει τὴν ὕπαρξίν των. Τὸ γεγονός τοῦτο καὶ τὴν ἔκτασιν τοῦ φαινομένου τῆς μοναστικῆς «ἀναπαύσεως» (ὅχι μόνον τῆς πνευματικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς σωματικῆς, δηλαδὴ τῆς φυγοπονίας) οὐδεὶς ἀμφισβήτησεν σοιβαρῶς. Ἐκ τούτου ὅμως δὲν δικαιολογεῖται ἡ διατύπωσις τῆς γενικῆς ἀρχῆς, διτὶ τὸ δρθόδοξον μοναστικὸν πνεῦμα ἀντιστρατεύεται πρὸς τὴν ἐργατικότητα. Ἐκεῖνο, τὸ διποῖον εἶναι πιθανῶς δρθόν, εἶναι διτὶ ὁ Μοναχισμός, ἐκπροσωπῶν κατὰ τὴν οὐσίαν του τὴν τάσιν τῆς κοσμοφυγῆς, δὲν συνέβαλεν ἵσως εἰς ἵκανδον βαθμὸν εἰς τὴν διαμόρφωσιν μεταξὺ τῶν δρθόδοξων λαῶν μιᾶς ἐργατικῆς νοοτροπίας ἵκανῆς νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ πράγματι παραγωγικόν, ἀλλὰ καὶ ἀγχώδες ἐργατικὸν ἥθιος τῶν λαῶν τῆς Δ' σεως.

“Οσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐργατικότητα τῶν δρθόδοξων λαῶν γενικῶς πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν καὶ τὰ ἀκόλουθα:

‘Η ἐργατικότης δὲν εἶναι προφανῶς προϊὸν οὕτε τῆς χάριτος, οὕτε τῆς φύσεως μόνον, ἀλλὰ ἀποτέλεσμα συναρτήσεως πολλῶν παραγόντων. Θὰ ἥτο, ὡς ἐκ τούτου, ἀνασφαλεῖς νὰ ὑποθέσωμεν, διτὶ ἡ ὕπαρξις ἡ ἔλλειψις μιᾶς ἡθικῆς περὶ ἐργασίας προσταγῆς θὰ ἥτο εἰς θέσιν νὰ ἐπηρεάσῃ ἀποφασιστικῶς τὸ ἐργατικὸν ἥθιος ἐνὸς λαοῦ, ἐφ' ὅσον οἱ λοιποὶ συντελεσταὶ δὲν ηὖνούν τὸ ἀνάλογον ἀποτέλεσμα. ‘Ως εἴπομεν ἀνωτέρω, τὸ κατὰ τὸν ΜΑ ὑποτονικὸν οἰκονομικὸν πνεῦμα τῶν δρθόδοξων λαῶν δὲν διείλεται εἰς τὸ «μὴ δύνασθαι», ἀλλ' εἰς τὸ «μὴ θέλειν». Εἶναι δομῶς ἐπαρκῆς ἐξήγησις διὰ τὸ «μὴ θέλειν» ἡ ἔντονος στροφὴ πρὸς πνευματικὰς ἀξίας; Διὰ τὴν συμπεριφορὰν ἀτόμων ἵσως ναί, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἄλλοι θὰ ἐργάζωνται διὰ τὴν συντήρησιν των καὶ ἡ συντήρησις θὰ περιορίζεται εἰς τὸ ἐλάχιστον τῶν ἀπαιτήσεων. Δὲν ἐπαρκεῖ δομως, νομίζομεν, ἡ ἐξήγησις αὐτὴ προκειμένου περὶ τῆς συμπεριφορᾶς ὀλοκλήρων λαῶν. ‘Η παραγωγικὴ δυναμικότης τῆς οἰκονομίας ἐξαρτᾶται βεβαίως εἰς μέγαν βαθμὸν ἐκ τῆς ἐργατικῆς βουλήσεως καὶ δυναμικότητος· ἀλλ' ἡ τελευταία ὑπάρχει μόνον ὡς μεταβλητὴ πολλῶν ἄλλων παραγόντων, ὡρισμένοι τῶν διποίων διεδραμάτισαν δλως ἴδιαζοντα ρόλον κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῶν βιωτικῶν

συνθηκῶν τῶν δρθοδόξων λαῶν. Οἱ λαοὶ π.χ. τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας δυσκόλως εἶναι δυνατὸν νὰ κατηγορηθοῦν διὰ μειωμένην ἐργατικότητα, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὅψιν τὸ πολιτιστικὸν καὶ μάλιστα τὸ οἰκονομικὸν σφρήγος αὐτῶν ἐπὶ μίαν χιλιετίαν, ἐν μέσω λίαν δυσμενῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν περιστάσεων καὶ ἀδιαλείπτων σχεδὸν πολεμικῶν περιπετειῶν. Καὶ δομως, πρόκειται ἀκριβῶς διὰ τὴν περίοδον ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ὁρθοδοξία, μὲ ἀπαράμιλλον πνευματικὴν ἐγρήγορσιν, διεμόρφωνεν ὅχι μόνον τὴν νοοτροπίαν τῶν λαῶν τούτων, ἀλλ' ἐν πολλοῖς καὶ τοὺς κοινωνικούς των θεσμούς. Πῶς λοιπὸν οἱ ἴδιοι αὐτοὶ λαοὶ κατὰ τὰς μεταγενεστέρους αἰῶνας, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν καὶ τὸ κυρίως ἀντικείμενον ἐρεύνης τοῦ ΜΑ, περιέπεσαν (ἀν καὶ εἰς δοσον βαθμὸν περιέπεσαν πράγματι) εἰς ἀνασχετικὴν τῆς παραγωγικότητος νωχέλειαν; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ δοθῇ ἐδῶ διεξοδικὴ ἀπάντησις. Σημειοῦμεν μόνον διτὶ διὰ τὴν ἐξήγησιν ἐνὸς τοιούτου φαινομένου, πέραν τοῦ ρόλου τῆς Ὁρθοδοξίας, θὰ πρέπει νὰ συνεξετασθοῦν καὶ οἱ λοιποὶ συντελεσταὶ τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος. Νὰ ληφθῇ ὑπ' ὅψιν π.χ. ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ ἐλευθέρου εἰς τὸν ὑπόδουλον ἐπὶ αἰῶνας βίον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν σταυροφοριῶν καὶ ἐντεῦθεν μέχρι τοῦ παρελθόντος ἡ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος. ‘Ο συντελεστὴς «φυσικοὶ πόροι» κατέστη δυσμενέστατος: ἡ ἀπώθησις σημαντικοῦ μέρους τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν εἰς τὰς δύλιγντερον εὐφόρους δρεινὰς περιοχάς, ἡ μειωμένη ἀποδοτικότης τῶν διποίων, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὰς λοιπὰς δυσμενεῖς συνθήκας, μετέτρεψε προφανῶς τὴν φυσικὴν ἐκ τῆς ἐργασίας ἵκανοποίησιν εἰς βιωτικὸν καταναγκασμόν. ‘Ο συντελεστὴς «Κράτος» διεδραμάτισεν ἐν πολλοῖς ἀρνητικὸν ρόλον· δὲν ὑπῆρχε σχέσις ἀμοιβαιότητος μεταξὺ Κράτους καὶ πολιτῶν, ἀλλὰ σχέσις διαρκοῦς ἀντιθέσεως μεταξὺ κυριάρχου καὶ ὑποδούλου, μὲ δῆλας τὰς ἀρνητικὰς διὰ τὴν ἀνθρωπίνην δραστηριότητα καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς οἰκονομίας συνεπείας. ‘Αναλόγως ἀρνητικὸς ὑπῆρξε καὶ ὁ ρόλος τῶν λοιπῶν συντελεστῶν, εἰς βαθμὸν ἐπιτρέποντα μᾶλλον τὴν ἀπορίαν, πῶς ὑπὸ τοιαύτας

συνθήκας οι ύπόδουλοι δρθόδοξοι λαοί κατώρθωσαν δχι μόνον νὰ ἐπιβιώσουν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναπτύξουν εἰς μερικὰς περιπτώσεις θαυμασίας ἐπιδόσεις, ὡς παρατηροῦμεν εἰς ἔτερα σημεῖα τῆς παρούσης μελέτης. 'Η ἀπάντησις εἰς τὴν ἀπορίαν αὐτὴν εὑρίσκεται ἐν πολλοῖς εἰς τὸ γεγονός, διτι τὸ ύπόδουλον Γένος ἤντλει ἀκριβῶς ἐκ τῆς δρθόδοξου πίστεως αὐτοῦ καρτερίαν, ἐλπίδα, δύναμιν καὶ κουράγιο, διὰ μίαν ζωὴν πλήρη δεινοπαθημάτων καὶ θλίψεων. 'Ακριβῶς κατὰ τὴν μακράν καὶ σκοτεινὴν ἑκείνην περίοδον τῆς δουλείας ἀπεδείχθη ὁ βαθμός, εἰς τὸν ὅποιον ἡ 'Ορθοδοξία καταφάσκει, καταξιώνει καὶ ἀναπτερώνει τὴν ζωὴν. 'Αναγκαία εἶναι μία ἀκόμη διευκρίνισις ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀργιῶν. 'Ο ΜΑ ἴσχυρίζεται ὅτι ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν ἀργίας λόγω ἐκκλησιαστικῶν ἕօρτῶν ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν ἀντιοικονομικὴν ὑποτίμησιν τῆς ἐργασίας, ἡ ὅποια δὲν θεωρεῖται καθῆκον. "Εχων προφανῶς ὑπ' ὅψει τὴν πρὸ τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου κατάστασιν, γράφει ὅτι εἰς τὴν Σερβίαν π.χ. ὁ γεωργὸς εἰργάζετο μόνον 160 ἡμέρας ἐτησίως, ἐνῷ εἰς τὴν Βουλγαρίαν ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἔφθανε μόλις τὰς 120 ἡμέρας. 'Ημεῖς, κατόπιν προχείρου ἐρεύνης, διεπιστώσαμεν ὅτι εἰς τὸ «Μέγα 'Ωρολόγιον» ὡς «ἀργία» χαρακτηρίζονται αἱ κάτωθι ἡμέραι - ἔօρται κατὰ μῆνα:

'Ιανουάριος:	1, 6, 7, 17, 18, 20, 25, 27, 30	9
Φεβρουάριος:	2, 10	2
Μάρτιος:	9, 25	2
'Απρίλιος:	23	1
Μάϊος:	8, 21	2
'Ιούνιος:	24, 29, 30	3
'Ιούλιος:	20, 27	2
Αύγουστος:	6, 15, 29	3
Σεπτέμβριος:	1, 8, 14, 26	4
'Οκτώβριος:	26	1
Νοέμβριος:	8, 13, 14, 21, 25, 30	6

Δεκέμβριος: 5, 6, 9, 12

Σύνολον

4

39

Εἰς τὰς ἀνωτέρω δέον νὰ προστεθοῦν:

Καθαρὰ Δευτέρα	1
Τριήμερος ἀργία τοῦ Πάσχα	3
Ζωδόχου Πηγῆς	1
'Αναλήψεως	1
'Αγίου Πνεύματος	1
Τριήμερος ἀργία Χριστουγέννων	3
Κυριακαὶ (κατὰ μέσον ὅρον, ἀφαιρουμένων τῶν συμπτώσεων. Κυριακῆς καὶ ἑορτῆς - ὁ ύπολογισμὸς βάσει παρατηρήσεων ἐπὶ τῶν τελευταίων ἑτῶν)	51

Σύνολον 100

Εἰς τὰς ἀνωτέρω «ἀργίας» δέον ἐπίσης νὰ προστεθοῦν αἱ τοπικαὶ καὶ αἱ ἔθνικαὶ ἑορταί, ὡς καὶ διάφοροι ἄλλαι περιστατικαὶ, μερικαὶ ἡ διλικαὶ, ἀργίαι (ύποχρεώσεις ἐντὸς τῆς κοινότητος, συμμετοχὴ εἰς τοὺς γάμους, τὰς κηδείας κ.τ.λ.), καθὼς καὶ αἱ μὴ ἐργάσιμοι ἡμέραι, αἱ ὅποιαι ἐπιβάλλονται εἰς τοὺς ἀγρότας λόγω δυσμενῶν καιρικῶν συνθηκῶν, ὡς ἐπίσης καὶ λόγω διαφόρων βιωτικῶν ἀναγκῶν καὶ ὑποχρεώσεων. 'Ο ἀριθμὸς τῶν ἀργιῶν τούτων ποικίλει κατὰ περιοχάς. Τὸ δὲ σύνολον τῶν «ἀργιῶν» υπὸ τὴν εὑρυτέραν αὐτὴν ἔννοιαν δὲν πρέπει νὰ υπερβαίνῃ τὰς 130 - 150 ἡμέρας ἐτησίως.

Σημειοῦμεν πάντως ὅτι καὶ πολαιότερον καὶ σήμερον εἰς τὸν ἀγροτικὸν χῶρον «ἀργία» δὲν σημαίνει ὄπωσδήποτε καὶ ἀποχὴν ἀπὸ πάσης ἐργασίας· πρόκειται μᾶλλον διὰ μειωμένην ἀπασχόλησιν, ἀφοῦ καὶ κατὰ τὰς ἀργίας οἱ γεωργοὶ διεκπεραιώνουν πολλὰς καθημερινὰς ἐργασίας. Πρέπει ἐπίσης νὰ πα-

Συμπεράσματα και ἔρμηνεῖαι.

«Συμπεράσματα και ἔρμηνεῖαι» είναι ό τίτλος του τελευταίου κεφαλαίου τῆς μελέτης του MA (367 - 370). Επαναλαμβάνοντες και ἐνταῦθα τὸν τίτλον αὐτόν, συνοψίζομεν συγκριτικῶς τὰ κυριώτερα ἀποτελέσματα τῆς παρούσης διευχρινιστικῆς συζήτησεως μετὰ τοῦ διακεκριμένου Γερμανοῦ ἔρευνητοῦ.

Η συνθετικὴ μέθοδος, τὴν ὃποιαν ἔχρησιμοποιήσεν ὁ MA, ἔχει τὸ πλεονέκτημα νὰ βλέπῃ τὰ πράγματα ἀπὸ ὑψηλῆς σκοπιᾶς και νὰ ἀντιλαμβάνεται, ὡς ἐκ τούτου, πληρέστερον τὸ εὔρος των. Απαιτεῖται ὅμως ἐντασις τῆς προσοχῆς και γῆγημένη δξυδέρκεια, διὰ νὰ μὴ διαφύγουν ἐκεῖναι τούλαχιστον αἱ φωτοσιασίεις, αἱ ὄποιαι ἀποκαλύπτουν οὐσιώδεις διαφοροποιήσεις. Ακριβῶς τοῦτο ἔλαβε κυρίως ὑπ' ὅψιν ἡ προσπάθειά μας, περιορίζουσα τὴν ἐκτασιν τοῦ ἀντικειμένου. Παρὰ ταῦτα εἰχομεν νὰ ἀντιμετωπίσωμεν τὴν βασικὴν δυσχέρειαν, διὰ ὁ χῶρος τῆς Ορθοδοξίας είναι ἀκόμη κοινωνιολογικῶς σχεδὸν παντελῶς ἀγεώργητος. Διὰ τοῦτο και θὰ χρειασθῇ ἐπίπονος ἀκόμη ἐπὶ μέρους ἔργασία, προκειμένου νὰ καταστῇ δυνατὴ και ἀσφαλής ἡ τόσον ἀναγκαία θεώρησις τοῦ δλου, ἐφ' ὅσον μάλιστα, ὡς εἴδομεν ἐπανειλημμένως, πολλαὶ γενικευτικαὶ περὶ Ορθοδοξίας ἀντιλήψεις ἀποδεικνύονται προκαταλήψεις μᾶλλον. Αὐταὶ εἰναι ἀνάγκη δι' ἔξειδικευμένης ἔρευνης νὰ παραχωρήσουν τὴν θέσιν των εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν.

Ἐκ τῶν ἀφετηριακῶν θέσεων του MA ἡδυνήθημεν νὰ ἐπιβεβαιώσωμεν ἐκείνην, κατὰ τὴν ὄποιαν, ἰδίως εἰς τὴν ζωὴν του Βυζαντίου, ἀποδεικνύεται περιφανῶς ἡ ἴσχυρὸς ἐπιρροὴ τῶν μεγάλων μεταφυσικῶν συστημάτων ἐπὶ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν διαδικαστῶν. Διὰ τοὺς λόγους ὅμως τοὺς ὄποιους ἀνεφέραμεν, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀκολουθήσωμεν τὴν ἐτέραν ἀφετηριακὴν θέσιν του MA, περὶ ὑπάρχειας ἐνιαίου οἰκονομικοῦ στύλου εἰς τὴν δρθόδοξον ἀνατολικὴν Εὐρώπην (ἐννοεῖται μέχρι τῆς ἐπαναστατικῆς μεταβολῆς). Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ἡ οἰκονομία τελεῖ εἰς ἀδιάσπαστον ἐνότητα πρὸς τὸ σύνολον ἐνὸς πολιτισμοῦ. Εἴδο-

ρατηρηθῆ, δτι ἡ ποσοτικὴ μέτρησις τοῦ χρόνου ἀξιολογεῖ τὰς ἀργίας ὡς ἀντιοικονομικὸν γεγονός. Ἡ ποιοτικὴ ὅμως, και μάλιστα ἡ θεολογικὴ - λειτουργικὴ ἀντίληψις αὐτοῦ, δὲν εἶναι βέβαιον δτι ἔχει ἀντιοικονομικὸν ἀποτέλεσμα. Ἀμφιβάλλομεν ἐὰν ἡ αὐξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀργιῶν δφείλεται, ὡς ἴσχυρίζεται ὁ MA, εἰς τὴν δξύνοιαν τῆς Ἐκκλησίας νὰ πληρώσῃ δι' ἔορτῶν τὸν περισσεύοντα - κενὸν χρόνον, δ ὄποιος ἔδημοιουργεῖτο λόγῳ τῆς δυσαναλογίας μεταξύ ὑπερπληθυσμοῦ και περιωρισμένων δυνατοτήτων ἀπασχολήσεως. Αἱ ἀργίαι δφείλονται εἰς τὸν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καθαγιασμὸν τοῦ χρόνου δι' ἔορτῶν. Αὕται διδουν εἰς τὸν χρόνον τὴν διάστασιν τῆς αἰωνιότητος. Ἀπὸ τῆς διαστάσεως αὐτῆς — *sub specie aeternitatis* — θεωρούμεναι και βιούμεναι αἱ «ἀργίαι», ἀσκοῦν ἀποφασιστικῆς σημασίας εἰς τὴν ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἐν γένει ζωὴν τῆς Ορθοδόξου Κοινότητος - Ἐνορίας. Ἐννοοῦμεν κυρίως τὴν ἀποκατάστασιν και ἀνανέωσιν τῶν διανθρωπίνων σχέσεων, τὴν προαγωγὴν τῆς καταλλαγῆς και ἀλληλεγγύης και γενικῶς τὴν ἐνθάρρυνσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς νέας δραστηριότητας.

Σήμερον βεβαίως τὸ ζήτημα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀργιῶν τίθεται ἐπὶ νέας βάσεως. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς ἀγροτικῆς εἰς τὴν ἀστικὴν - βιομηχανικὴν κοινωνίαν ἐπέφερε κατάργησιν εἰς τὴν πρᾶξιν πολλῶν ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκκλησιαστικῶν ἔορτῶν. Ἡ κατάργησις ἔγινε χωρὶς σοβαρὸν ἀντίδρασιν τῆς Ἐκκλησίας, δ ὄποια ἔδειξε προσαρμοστικότητα πρὸς τὰς νέας συνθήκας. Παρὰ ταῦτα, αἱ νεώτεραι ἐργασιακαὶ συνθῆκαι και μάλιστα ἡ αὐξησις τοῦ ἐλευθέρου χρόνου θέτουν τὸ ζήτημα τῶν ἀργιῶν και πάλιν, ἀλλ' ἐπὶ νέων βάσεων. Ἡ ἀποπνευμάτωσις τοῦ χρόνου εἰς τὸν δρθόδοξον χῶρον συντελεῖται εἴτε διὰ τοῦ πρακτικοῦ ὑλισμοῦ, εἴτε διὰ τῆς εἰσαγωγῆς - κατὰ μίμησιν τῆς Ορθοδόξης κοινωνίας - ξένων πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς Ορθοδόξιας ἔορτῶν (τῆς μητέρας, τοῦ παιδιοῦ, τῆς ὑγείας κ.τ.λ.).

μεν δὲ διεὶς ὁ ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καλυπτόμενος εὐρωπαϊκὸς χῶρος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς κατὰ πάντα πολιτιστικῶς ἔνιαῖος.

‘Η ἐξέτασις συγκεκριμένων ἐκφάνσεων τοῦ οἰκονομικοῦ βίου εἰς τὸν χῶρον τῆς Ὁρθοδόξου ἀπέδειξεν, ἐν πρώτοις, ἐπαρχῶς νομίζομεν, μονομερῆ καὶ ἐλλιπῆ τὴν ἀντίληψιν περὶ ἀποστροφῆς τοῦ κόσμου ὡς κυρίου γνωρίσματος τῆς Ὁρθοδόξιας· ἀντ’ αὐτοῦ ὑπεγραμμίσαμεν ὡς ἐγγυτέραν πρὸς τὰ ἀντικείμενα καὶ δεδομένα τὴν διαλεκτικὴν μεταξὺ ἀπώσεως καὶ προσλήψεως τοῦ κόσμου ἢ μεταξὺ ἴδαινοιού καὶ πραγματικότητος.

‘Αντεμετωπίσαμεν ἔπειτα τὸ σύμπλεγμα τῶν προβλημάτων, τὰ ὅποια θεωροῦνται ὡς ἄκμεσος ἢ ἔμμεσος συνέπεια τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας. Ἐνταῦθα δὲν ἡδυνήθημεν νὰ ἀποδεχθῶμεν τὴν ἀποψίν τοῦ MA, κατὰ τὴν ὅποιαν ἢ Ὁρθοδόξια εἶναι τρόπον τινὰ ἐκ τῆς φύσεώς της «κρατικὴ Ἐκκλησία» (Staatskirche). Ἀντ’ αὐτοῦ ὑπεδείξαμεν τὴν ἴδιαζουσαν μορφὴν τῶν σχέσεων, αἱ ὅποιαι διεμορφώθησαν διὰ τῆς συνδρομῆς συγκεκριμένων ἐκκλησιολογικῶν, πολιτιστικῶν καὶ ἴστορικῶν συντελεστῶν. Ὁμοίως ἀπεδείξαμεν διεὶς ἢ θεωρία περὶ ἐλλείψεως ἀντιδυνάμεων, ἵνανδην νὰ περιορίσουν τὸν κρατικὸν συγκεντρωτισμὸν καὶ ἀπολυταρχισμόν, δὲν εὔσταθοῦν, τούλαχιστον διὰ τὸ Βυζάντιον. Η σχετικὴ ἀνάλυσις ἔδειξεν ἀκόμη διεὶς προκειμένου περὶ κοινωνιολογικῆς ἐκτιμήσεως τῶν φαινομένων, ἀποφασιστικῆς σημασίας δὲν εἶναι τόσον ἢ νομικὴ μορφή, δισον τὰ γεγονότα καθ’ ἔαυτά.

Τέλος ἡρευνήσαμεν τὸν λεγόμενον συντηρητισμὸν τῆς Ὁρθοδόξιας κατὰ τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὴν οἰκονομίαν. Ἐνταῦθα κατέστη διαυγέστερον, πόσον εἶναι ἀναγκαῖον ὡρισμέναι γενικευτικαὶ ἀντιλήψεις νὰ ἐλέγχωνται ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τῶν ἴστορικῶν δεδομένων.

‘Ἐκ τῶν λεχθέντων κατέστη ἀναμφιβόλως ἀκόμη περισσότερον φανερὰ ἢ μεγάλη ἀξία καὶ ἐπικαιρότης τῆς πρωτοπριακῆς μελέτης τοῦ MA. Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν λίστων σοβαρῶν προβλημάτων, τὰ ὅποια ἔθεσεν, ἥμετς προσηγγίσαμεν μόνον τὸ

ἀναφερόμενον εἰς τὴν σχέσιν τῆς Ὁρθοδόξιας πρὸς τὴν οἰκονομίαν, καὶ πάλιν ἐντὸς περιωρισμένου πλαισίου καὶ ἐν εἰδεῖ προλεγομένων εἰς τὸ καθ’ αὐτὸ πρόβλημα. Τοῦτο, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ ζητήματα τῆς μελέτης τοῦ MA, πρόκεινται, ὡς εὐθύνη καὶ ἀποστολή, ἐνώπιον κυρίως τῶν ὄρθιοδόξων ἐκείνων ἔρευνητῶν, οἱ ὅποιοι, μελετῶντες τὸ φαινόμενον τῆς θρησκείας ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τῆς Κοινωνιολογίας, θὰ συντελέσουν εἰς τὴν ἀποκάλυψιν καὶ ἀποδέσμευσιν τῶν προοδευτικῶν ἐκείνων δυνάμεων, αἱ ὅποιαι ἀπόκεινται εἰς τὴν Ὁρθοδόξιαν, ἀλλὰ παραμένουν ἐγκλωβισμέναι εἰς τὸ σκότος τῆς ἀγνοίας ἢ τῆς σκοπίμου σιωπῆς.